

փայտ փրկելու, վասն զի թեև Հ. Ղ. Աբելան (Հայ-Վենետ, էջ 343) կ'աւանդէ թէ Յովնան 1731—35ին տակաւն Վենետիկ կը գտնուի, սակայն Գաւրիելեան Ս. (Davidian S., Biographia di S. B. Abramo Pietro I. . . Cairo, 1861, էջ 68) կը գրէ թէ 1728ին ի փայտ լաւանքանէ եւ թէ ի փայտ 1728ին կտակ գրած է, կը հաստատէ իր վաւերական կտակն (Գրեւ. Անտ.), որուն թուականն է «Վիլնի քրիստոսի 1728 Օգոստ. 17, գրեցաւ ի յաւերակ քաղաքն ի փայտ», իսկ ստորագրութիւնն՝ «Ես թուականս Բուռնն եպս. Սերաստրիոյ մայրաքաղաքին, ի մէջ այլոց կ'ընէ. . . վերջի կամս իմ ծանուցանեմ ամենից տեսողաց զայս կտակագիր. եւ զի ժառանգ եւ գոմար յետ մահուան իմոյ կաողցանեմ ի յարեւելս զգերապետաւ զարաշամ արհի եպիսկոպոսն մայրաքաղաքին Բերկոյ, ի վերայ ազգին Հայոց, որ յայժմ հաւանեալ կայ վասն սրբոյ հաստոյ ի լեւոն իրանան ի նորաշէն վանքն սուրբ Փրկիչ: Արդ զոր ինչ ունիմ լիողում յիշատակ նորաշէն վանուց վերայ յիշեցելոյ, կամիմ զի յառաջանացն զկառնիցիրն իմ զայն ըստ որդիսուս թեանս եւ հարկաւ որ պիտոյից իւրեանց, թէ գրեղեն, թէ լաթեղեն, թէ պատկերք, թէ խաւեղեն, թէ սկիհք եւ թէ զգեստք պատարագի եւ զամենայն զոր ինչ պատարատ գտանի. . .»

Թէ Յովնան Եպս. 1727 յոյ. — 1728 Մայիս Հռոմ կը գտնուէր, կ'իմացուի նաեւ Հռոմայ Ս. Մարիամ եգիպտացի ազգային եկեղեցւոյն պատարագաց գրեւն, որ միջոցին կը նշանակուի Յովնան Եպս. ի ամէն օր պատարագ մատուցանելը, որ 1728 Մայիսէ սկսեալ չի ներկայանար: Դարձեալ Հռոմ լեւոնեան վարժարանի մատենադարանը (Թ. Բ. է 51) կը պահուի «Պատմագիրք», Վենետիկ, 1724, որուն կոնակը կայ Յովնան Եպս. ի յիշատակն 1728, Ապր. 13, այսպէս. «Յիշատակ է գրեւն շահաւետ ցեղան Բուռնան Եպս ին մա Մարիամ եգիպտացի, որ է ընկալանքն ազգին Հայոց ի մեծն Հռոմ, որը հանդիպէ սմա յիշեցէք միով Հայր մերի. ի մարտափայլ աղօթմ ձերս եւ դուք յիշեալք լիլիք առաջի նորա ամէն. Գրեցաւ յայմ ցեղան Բեռնիւ. ին եւ Ապրիլի ծ. Գր. Կերեալ որ Մայիսին նաեւ զեպս ի փրկիկա ուղեւորած է, եւ ի փայտ մահը վրայ հասած:

Հ. ԳՐ. ԳԱԼՄԱՐԿՈՍԻԱՆ

ՍԵՆԱՐԳՈՐԱԿԱՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀՆԱՍՈՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹԵԱՆ

Ի ՊՈՆՏՈՍ ԵՒ Ի ՓՈՔՐ-ՀԱՅՍ

Փ. Ե. Ե. Գ. Կ. Ի. Բ. Ե. Գ. Ե. Գ. Ե. Գ.

Ծ. Սեբաստիա եւ Կողոպտնէ:

(Հարաւոր-Կոնստ.)

§ 16. Սեբաստիա: — Գաղղոյի հիւպատոս Գր. Գրենար (Grenard) ապաշխարեալ թեմա՛ր իւր քննարկանքն մէջ ամենաքաղաք հիւրենիկաւորութիւն մ'ընելով մեզ, հին Սեբաստիոյ մէջ երբ որ մնալու պատճառ եղաւ, թեւեւ այս տեղ մեր հետախուզութիւնները շատ քիչ շահաւետ եղան: Թերեւս ուրիշ որեւէ տեղ մը՝ ասկէ ուշիկ բացառելով չի ստուգուի այն սկզբունքը թէ քաղաք մը չ'ապրի առանց իւր տեղեկոյն փաստով վերանորոգուելու: Իրեւն ճանապարհակիցք զնուս որակն գրեալու ուղեգծներն՝ որոնք Փոքրն Ասիոյ հիւսիս-արեւելք կ'ափստէին, հարկ էր որ Սեբաստիա հումական շրջանին ապագագործական եւ վաճառականական մեծ կարեւորութիւն ստանար: Այսպէս Գրիգորեանու օրով մայրաքաղաք եղաւ Առաջին Հայոց, եւ Յուսիսայինասիական եղբէ՛ր որ իւր տեղերը պարիպները նորոգեց, Երկրորդ Հայոցն: Ամբողջ միջին դարու ժամանակ թերակղզւոյն մեծագոյն քաղաքներէն մին մնաց Եւսեպիոյ հաստարգ: Իշխանեանքն քաղաք եղած Հայ իշխաններու՝ ԺԱ Գարունն, Թուրքներ Խորհրդներն՝ ԺԲ Գարուն, եւ Սելջուկեան Սուլթաններն՝ ԺԳ Գարուն, վերաշինուցեալ իր 1224ին Այա-է-Գիյի ձեռքը, որ «կոփածոյ քարեր գործածեց ըստ նոր պատերուն շինութեան համար», Այսօր ալ գլխաւոր քաղաք է քաղաքակ նահանգի:

1 Հերոդոտէ, 713, 4: Արեւել Դուրիոսի վերոտ օրով Սեբաստիա իւր գրառներուն փայ իւր գիրք կ'անուանէ *Μητροπολις* (Մայրաքաղաք). քաղաք այս օրոգոստ ոյն ժամանակ պարզապէս պատուոյ յարչարման մը միայն ըլլաւ էր. որովհետեւ քաղաքը տակաւն Պոնտոսի կը վերաբերէր՝ որուն մայրաքաղաքն էր Նիկիական (տես վարք 221): — Հմտ. Բարսեղի եւ Ռայմանի, Փոքրն Ասիոյ գրառները, Ա. էջ 101:

2 Պրոկոպիոս, Առաջ շին. Գ. 4 (էջ 253, 18 հրտ. Բոննի):

3 Բուսարիանոս, Օրինադիր Ա. 1:

4 Նիկիական, ԺԹԿ. Գ. 5, էջ 152, 13 (հրտ. Բոննի): *Πόλις ενδοασιακός και μεγίστην Καισάρεια και Σεβάστεια* (Բարեբաստիկ եւ մեծամեծ քաղաքներ՝ Կեսարիա եւ Սեբաստիա): Հմտ. անդ, էջ 159, 8:

5 Բաղադար միջինդարու պատմութեան մասին՝ հմտ. Ռիտտեր, Անի, ԺԷ, 253 եւն. եւ յատկապէս ԺԱ Գարուն համար Girard, *Le Revue de l'Orient chrétien*, 1905, p. 82 ff., 189 ff., 281 ff., 338 ff.

6 *Le Strange, The lands of the eastern chalfate*, 1905, p. 147; հմտ. 142, 145, 251.

մը (իւլիսի), եւ 40,000 է աւելի բնակիչ ունի: Այսպիսի երկարատեւ բազմամեակեղ մ'աւելի լաւ կը մնինուի՝ քան նոյն իսկ Լանկեմսթերի հրուսանեան ձեռք աւերակելով 1400 հին՝ իւր նախնական պատմութեան յիշատակարանաց գրեթէ լիակատար անհետացումը: Սեբաստիա ցայսօր իբր հռոմէական ժամանակի արձանագրութիւն միայն խելէ հաստիցսօր մը առւած է (արձ. թ. 350). եւ հոն չգտանք հին քանդակագործութեան եւ ոչ միայն բնիկ մը:

Սելլուկեանք՝ ինչպէս ուրիշ ամեն տեղ՝ հոս ալ կանոնաւոր կերպով քանդած են իրենց հեթանոս կամ՝ քրիստոնէայ նախորդներու շինուածքները. բայց իրենց կառուցած շինուածոց շքեղութիւնը չբացիւլ կու տայ այս քանդիչ բարբարոսութիւնը: Մեհնեաններու եւ կաթողիկէներու սպիտակ մարմնը գործածած են միջին դարեան քանդակագործները աշխ. խորշապարքեր փորձեալ եւ մահմետական ճարտարապետութեան վայելչագեղ արարածները. քանդակելու: Առաջի վարժացիները (Գրեթե), թէեւ այսօր փառասած են եւ մասամբ կողմնածած իրենց կրտսեանագործ յախճապակիսի գաղափարներէն, ծ.Գ. գարու արուեստին ամենն զբաւելլի արտագրութեանց կարգին եւ Լաւանդորի շինուած եին հին աւերակներէն առնուած աստղաներով: Ահա՞ չափ հողի մէջ թաղւած այն սիւները, որոնք աստուածաբանական այս գաղափարներուն գաւթին մէջ վեր կը բռնեն ծաղիկաբերն արծաթ կամարները՝ որոնք այն գիւրարեկ յենարաններուն համար տեղ տեղ շատ հաստարեւա են, պատուած են կորնթական եւ րիւզանդական խաչակներով, որոնք հոս հաւաքուած են առանց միօրինակութեան մասին հոգ մ'ունենալու՝ ծիշը ինչպէս եւ իտալիայ որեւէ հին եկեղեցւոյ մը մէջ (Գրեթե):

Սեբաստիայ մէջ հնաբոսի մը համար հրահանգիչ թանգարան իւր գիւղին է (Գրեթե): Արդի

1. Արեւ. անդ. Ա. 805:

2. Սեբաստիա ունի՝ ինչպէս կրնայից սպասել՝ ամփթեանարան մը, որուն համար արտաքինը հեռուները կ'երթային վարդերի գաղանիք բաժնիւ համար Գրեթե այսպէս կը պատմէ Ս. Բադարեան (Ա. Լաւ) Սեբաստիայ մարզը: Ի PG, CXVI, col. 818 ff. հմտ. նաեւ Ս. Սմիթթոնի եւ Արեթիսի վկայարանութիւնը՝ Սիրմեթի Եղմամուսթիքի մէջ, հրտ. Delehaye, էջ 821, 31, եւ 825, 4: Հմտ. Սեբաստիայուց գաղանամարութիւնները (venationes) մըը՝ է 14:

3. Grenard, ի Journ. Asiatique, 1900, p. 450, երբեք նկարագրութիւն մը առած է Առաջի շորս հին վարժացիները (Գրեթե-ի) իրենց արձանագրութեանց հաւասար բնագրով: Ուրիշ հնարարքական մանրամասնութեան մէջ կ'իմանանք թէ ասոնց ամենն գեղեցիկն՝ որ Գեթե-Գրեթե կը կոչուի (1271 թ. Յ. Բ.): Յարապակեց յոյն մըն էր Կալլան անուն [Καλλόαννης] — Այս հիւանդից փնտրութեան պատկերազարդ հարապարտութիւն մը տալիսն ինչ եղան, ինչպէս նաեւ պատու Յիզիկի Սելլուկեան յիշատակարանացն ալ: Հին գմարութիւններն արդի պահանջներն չեն համակայաւարաններ:

4. [Յն բնագրին էջ 220 կրկին պատկերներ՝ Սեբաստիայ վարժացիներուն գաւթները:]

5. [Յն բնագրին էջ 223 մեծագիւր պատկերը՝ Սեբաստիայ ընդհանուր տեսքը:]

Քաղաքին արեւմտեան ծայրը՝ ձուռնու ապառաժային բլուր մը կը բարձրանայ՝ գրեթէ քառասուն մետր բարձրութեամբ: Գաւթին մէջ՝ որուն վրայ կ'իյնէ, կզկացած այս բարձունքը հարկը մետր միայն երկայնութիւն ունի: Յուսարին կը կրն քանի մ'աւերակները Մահմետ Ք. սուլթանի օրով շինուած միջնաբերդէն: Այս արդէն աւերակ էր վերջին գարուն սկիզբը: Եւ հոս էր ապահովակէս հնութեան ժամանակ Սեբաստիայ արկաղաղիքը: Այս բնական բերդին գոյութիւնը՝ միայնած զանի շրջապատող երկրին — հին Աղուպեն — հարաւորութեան հետ՝ պատմաւ եղած էր Հռոմէացւոց զանի ընտելու՝ նոր քաղաք մը հոն հիմնելու համար: Գաւթին կը պարզուի տեսարան մ'ընդարձակ հովտին վրայ՝ ուր Սեբաստիա ապարտին կը ծաւալի, եւ գեղ է հարաւ կը տարածուի մինչեւ բլուրներուն կապուտակի գրասանդը՝ որ վերջը՝ իրմանի արձաթի ժապուէնը կ'եզրապատէ: Արեւիք երեւակայն է այն տեսարանը՝ զոր Երեմի կը պարզէին այդ գաւթներ, օգնութեամբ այն կ'աւարագրութեանց՝ զոր կու տայ Ս. Գրիգոր Նիսիացի, որոնք սրբով ալ սղլլաւած բլլան թանկագին մարտարանութեամբ մը լի են փորձաւական մանրամասնութիւններով: Հիսթորիոլոգան լեռներէն ինչոք գետակ մը, արդի Մուրաթ-Սու կամ Յուրա Սու, գաւթին բլլերը կը պատէր, կ'ընէր, ընդարձակ շրջանով մը, եւ շանտեր երկրագործները նոյնը բաժնած էին հազարաւոր առուներու՝ իրենց մրգաստաններն ու մարգագետիններն ուսգեղու համար: Քաղաքին յով նշանաւոր լճակ մը կը կազմէր: Աւելի հեռուէն Ալիսի հոյակապ հոսանքը կը նպաստէր բեղունաւոր բնիւ հողը զանի ոռոգելով: Երկիրը աստարտին կը բերէր պտուղներ եւ ցորեն, — ասոր համար քաղաքն իւր գրամներուն վրայ գործնել կու տար Գիւմարի պտուղներ՝ հասկից բռնած: — բայց որմտակի շեր ածեր հոն, եւ այն բնակիչներն՝ որ Խամբրդած շէին, խաղողի մասին կը խօսէին այնպէս՝ ինչպէս պիտի խօսէին Հնդկաստանի որեւէ աղաւթի մը մասին: Որովհետեւ ձմեռներն երկայն էին եւ աստուառաւորաց: Ծուրառ տնայեւս աստակի էր որ մինչեւ մուրդերը թէ թափանցէր, մարտին էր աստուառագետներուն վրայէն ձիավարել: Եւ այդպիսի թանկ օժիցը՝ որ կը ծածկէր լճը, կը ստիպէր անոր սահմաններն որոշել ցցերով: Երբ գարնան՝ ձմեռ հաղիւ թէ հայած՝ զիւղացիք գաւառ կ'երթային հերկելու, իրենց կրնոցը պնդաւորէր կը կապէին որ ըլլայ թէ հիսթորիոլոգ բռնաշունչ քամին խէ անայն:

Այիմային խառութիւնն եւ գաւթին արգաստարութիւնն այսօր ալ կը համակայաւարանա-

1. Ինչպէս թիւները քով. անդ, էջ 457, Հմտ. անդ, էջ 285:

2. Հիմնարկութիւն մը Պոմպեոսի կամ մանուկ Ս. Գաստուտ. հմտ. Բաբլլուն եւ Ուլլախի, անդ, էջ 101: 3. Հմտ. Գր. Նիսիացի, ջառ է ի. վիտ 785, 777: PG, XLVI, սիւն 789 եւ. եւ ջառ Բ. սիւն 785, 777:

4. Բաբլլուն-Ուլլախի, անդ, Բ. 1:

5. Գր. Նիսու, անդ, սիւն 785՝ Κρυμός δι' αὐτῶν τῶν τριχῶν διαδυσμένους.

ենն այս նկարագրել նկարագրութեան. միայն յիշեն անհետ եղան ի լեռնալով լորիս բերած սկա-
 Նոյեղով (Ջրաստութիւնը). բայց այս ամենա-
 բերդին ստորոտը կը յուցընեն խոնաւ մարգագե-
 տին մը՝ որ լճին երեսն ըլլայ: Քրիստոնէական ա-
 ւանդութիւնը բարեկալաւութեամբ պահած է այն
 հոգեւակաւոր մարտիրոսաց յիշատակը՝ որոնց վկայու-
 թեան տեղն եղաւ այս լճը: Լիկիւնիսի հայաւան-
 նաց տանին 820 տարւոյ մօտ 9ին ջրաստանն զի-
 նուրները սառնաշուռը գիշեր մը Սեբաստիոյ լիճը
 նետուեցան, վասն զի մերձած էին գտնել ինքնա-
 կալաց. իսկ մերձակայ քաղիկը Ջեռուցած էին,
 որպէս զի անոնց տանջանքն աւելի դժոխակա-
 ղայն ըլլայ: Եւ աւելի հրապարուին ուրացու-
 թեանն, — բայց ի զուր. ամէնը ալ յանձն
 աւելն ցրտէն անկել: Այս քաղիկին մօտցորդ-
 ները կ'ուզեն համարել խոշոր որմաշարերով շի-
 նուած շարքերուս շինուածք մը, որուն գումն
 այժմ թաղուած է հողին մէջ՝ մինչեւ քարուաղը:
 Մօտակայ պատի մը մէջ մուծուած սենաց զլանա-
 քարերը (քեմեր) ալ նոյն շինուածքն ըլլաւն են:
 Սեբաստիոյ վկայից վկայաբանութիւնը՝ Փղըուն-
 Լիսիոյ բուր միւս վկայաբանական պատմութեանց
 մէջ՝ օտուգիւ առնեն աւելի հարաւորներէն մին
 է, եւ այն զարգեթիւնն է, եւ անկաւորաց այս ջր-
 աստան գիւցաղները միշտ ներշնչած են, անտար-
 կոյս յանձնադրացած է իրենց մահուան քիչ-
 անաւայն յիշատակը:

1 Martyrium SS. XL. c. 7 (ed. Gebhardt, Aus-
 gew. Märtyrerakten, p. 177) — Հայ Բարբառ, ուր կը
 գրուի: «Գաղիզ էր ի Սեբաստիոս լիճ օր ունէր լուր քա-
 ռու՝ յոյժ (— λίμνη Ἰχουσα ὑπόγειον). եւ ի ժամանա-
 կին յայնմիկ (յորժամ վկայեցին սուրբքն) եր պարզ եւ
 յուրս ստոյթի (— κρύος ὑδα). եւ անկաւորացին զե-
 րս ի մէջ ճին մերիս (— բառական ἀγαγόντες δὲ αὐτοὺς
 ἐστραπὸν ἐν μέσῳ τῆς λίμνης γυμνοῦς). եւ էր ժամն անա-
 յային եւ օրն գառնաշուռը (խոնավ — ὁ δὲ αἰὼν χειμῆριος
 καὶ ἡ ὥρα θυμιντάτη, «օրն անբարեւի եւ ժամն գառնա-
 շուռն»): քանի քաղ ընդ երեկոս էր քրիս... եւ էր մտ ի
 լիճն բազմիկ քի (— βαλάντιον). զոր վեռնային. որպէս զի
 լիճ որ կամացի զանց առնէ (— παρορρῖαν), անկից ի
 մարտինմը: (880 «Վկայից. Սորոց քառասուն վկայքն»,
 Վարդ. եւ Վարդ. Ա. 508 եւն, յայտակար էջ 511. Հայե-
 բնէր կրօն է ազաւազութիւնները) — Այս լիճը՝ նուիր-
 ան բան մը գառնաշուռը՝ սոյնահետեւ որպէսիկներէն մե-
 ծուած է Սեբաստիոյ սորոց բազմութիւն սուրբ վկայաբանու-
 թեանց մէջ ալ. այսպէս՝ Ս. Վլասայ (Migus, PG. CXVI,
 սեւին 824 եւն) եւ Ս. Իրենաւորոսի (864-րդ. Սիրմանդի,
 էջ 284, 17; Հոսո. Delehaye). Աւերիւն անարիւ Վարդն,
 լիճն բարեւորին զրոյ ցախառն, քանի որ Սեբաստիոսական
 անպարտական ծանօթութիւններն ուր. ապ: 26-րդ. դա-
 րիս 1539, ԹԼ քարէ, ԹԼ. 220 կ'ըսուի: «Ἦν δὲ ὁ
 τόπος ἐγγιστος τῆς λίμνης μνημῖα ἐλλήνων καὶ παρὰ μνημείων
 ἐκείσιν πνεύμα ἀνάσταντο. եւ թէ. 221 կ'ըսուի թէ Ս.
 Իրենաւորոսի եւ Ս. Վլասի շիրիմները շինուեցան κατὰ
 δόγμα ἀληθῶν սὺν λίμνῃ: [Հայ Յոյսմանուաղի համառօտ
 բնագրաց մէջ այս մանրամասնութիւնը չկան]:

2 «Կալու ի վկայիցն ցրութեան արքեպիս քաղաք
 Բոնաւեշ (Bonwetsch)՝ հմմտ. Anal. Bolland, XVII
 (1898), p. 487 եւ XXIII (1904), p. 448.

Սեբաստիոն՝ որուն եկեղեցին Ք քարէն սկսած
 է, եւ որ մետաղադրական ածխոս մ'իջաւ՝
 երեսնի իւր հոգեւակաւոր Հայրապետներով: Նախ-
 նական քրիստոնէութեան յիշատակարաններէն
 բան մը պահած չ'երեւաւ: Ս. Գրիգորի Լուսա-
 ւորչի հին եկեղեցին փոխուած է միկիթի եւ պլա-
 փոխուած: Պատիկ խաղ մը՝ որ ձօն մ'ունի Ս. Թեո-
 փորոսի ընծայուած (արք. Թ. 351). քրիստոնէա-
 կան մեկ արձանագրութիւնն է որ քաղաքին մէջ
 դանուած է: Մեզի կրցան հոս քաղաքին միայն
 իբրեւ միջին դարու թանգակադարձութիւն՝ քարե-
 տախտակ մը՝ որ նորերս բերուած էր Յիկիկէն
 (Յեփրիկէ) եւ որ մեզի երեւցաւ հայ պատիկ
 դար մը: Թեպէտ եւ մեծք այս մասին զմեզ ձեռն-
 հաս չ'ենք, սակայն, սակայն յառաջ կը բերինք
 անոր պատիկըրը (Պտկ.) 1: Որպէս կ'երեւայ՝ կը ներ-
 կայացընէ աւագ մ'որ մի հեծած որսի կ'երեւայ
 բազմով:

Սեբաստիոյ միակ յիշատակարանները՝ զորոնք
 ոչնչացնել չեն կրցած քաղաքին բարբարոս տե-
 բերը, ժայռի մէջ փորուածներն են: Քաղաքին
 հիւսիսակողմէ մէկ ժամ հեռու 8-րդ դարու,
 որ բարձր սարահարթ մը կտրու խորունկ խորմ
 մըն է, կը պարունակէ վիճաւոր դամբարանե-
 շարք մը, որոնք որպէս ալ այսօր իրենց զարգա-
 բանքներէն մեկացուած են՝ կը վկայեն տախտակ
 Սեբաստիոյ հին քաղաքացիներուն երբեմն ունե-
 ցած փարթեմութեան մասին: Արարարի եր-
 կայնաձիգ մէկ գառնվերին վայր, որուն հորիզոնա-
 կան խաւակարգերը կարծես հակադարձ շինու-
 թեան մը քարաշարքին ըլլան, փորուած են
 խցիկներու առջաններ՝ յանախ շատ մեծ բարձրու-
 թեամբ (Պակ.) 2: Յեղ տեղ տանց յայտարար բե-
 րանները խոր առ խոր խառնած են միկիթի մը
 թշնմանքն նման: Դամբարաններու շատերը գրեթէ
 անմասնելի են, որ սոսկայն արքեպիզ մը չէ եղած՝
 քանիտակայ քերեշմանակրկիտներուն բուրնաբ
 մանեղաւ: Մուտք յաճախ պարզ շորքերուս
 բացուածք մըն է, որուն կողք մէկ մետրէ աւելի չէ.
 բայց երբեմն ալ զարգարուած է ջրաւարակով.
 կամ երբեմն կը կարծենք տանել այն տեղը ուր
 հարթուած ապաւաժին վայր հաստատուած էր
 առաջնապետը կրող մարմարայ տախտակը: Ներսի
 կողմը՝ ուղղանկյուն դամբարանք երկու կողմէ մէյմէկ
 խոր ունի՝ զապալը զննելու որոշուած: Բայց
 երբեմն յորինուածութիւնը բազմամասն ըլլալով
 կը ինքնատի, եւ բազմաթիւ խցիք կը միանան

3 Հմմտ. Harnack, Mission und Ausbreitung, II, p. 168, N. 1.

4 [8-րդ դար, էջ 228 թնագրին: Նմանապա-
 թեանն գտնուել չ'ենք երկայնի լիճ հայ քարափոփ
 կամ քանդակարար մ'աշխատութիւնն է: Անկէն կեր-
 պարանք, մէկ ու բազմն, բայց մանաւանդ չ'ըսուի
 քան թողորմից համանայն են հայ մանրակրթաց եւ քա-
 դակներու պլուստ եանօթ մեկերուն ու սին: Հետա-
 քորարուն որ աւելի տեղեկութիւն ունենալ այս քանա-
 կին մասին, որ թերեւս պատմական չ'որ աւագ կը ներ-
 կայացուի:]

5 Պատմութիւն մէջ նման դամբարաններու յաճախութեան
 մասին՝ տես վերը՝ Բ. 3, 2, էջ 178 եւ սուրբ յաճախ:

իրարու փողանցքերով: Այս հին դամբաններուն տակնէն ընդարձակը հնդտին մէջէն հեռուէն ալ տեսնուել է. երկու յարակից մէկուկէս մետր շափ բարձրութեամբ որմանակ մուտքերը լերան շատ բարձրաբեր կէտի մը վրայ կը բացուին (Պտկ.): Այս մուտքերուն կը հասնուի լերան կատարէն որրապաւոյտ սանդղիով մը, որ մասամբ գետնափոր է եւ կը տանի կը հասնուի անդուգի մ'եղբրքն եղած շեղ ծնօտի մը: Կսի կը մանկէք անդառաւի մը (իրը 5 մետր $\times$ 1.75 m), որուն ետեւը նոր գուռ մը կը ասնի բուն գամբանտարահը, որ իբր երկու մետր խորութիւն ունի: Ատի այժմ շատ խաթարած է, եւ հազիւ կրնանք զանազանել կաշմանկի խորշերն՝ ուր դիւրը կը գրուէին: Ամեն նախադրուշութիւններ ալ գործածուած էին այս օգի մէջ կախուած գամբանտանմանայի բնիչու, եւ սակայն ասի արդէլք չէ եղած՝ զայն ալ գրացի գամբաններուն պէս կողոպտելու:

§ 17. Ելլալը-ժող (քարտէս ԺԷ). — Տարայի կրճէն կ'անցնի հին լեռնուղին՝ որ Սեբաստիան եւ Եգիպտոսն ուղղակի իրարու կը հաղորդակցէր՝ Երւարդ-Տաղի վրայէն: 1, Լաւանական է թէ հնուէրեան մէջ կ'որ տեսն ճամբար մը հաբաւէն հիւսիս, որ այս կողմէն Սեբաստիան կը կապէր Կոստանայի եւ Նեոսիսարիայի քաղ, թէպէտ եւ ասոր որեւէ հեռք մը տակուին չէ գտնուած:

Տարա-Սու գետը հին եւ միաշամոր կամբը-լով մ'անցնելէն ետքը՝ ճամբան վեր կ'իյնէ կապուող կամբար լերան մը կողմէ՝ սպիտակ քարաբեկորներու փլակոյտներուն միջին, եւ շուտով կը հասնուի Մարազոնի (կամ Մելիկոմ) ստաշարութիւն շուրջը, որուն բարձրութիւնը 1400 մետր կ'անցնի: Ամբշակ եւ ամուլ տարածութիւն մըն է, առանց լոյս եւ ծառերու, ցանուցի պիտուած ապառաժ քարակոտորներով: Բայց ձեռն բերուն գէժ ապաստանարան մ'ըլլալու համար շինուած իւլեաններու (խա՛) աւերակները կը ցուցնեն թէ կտրուանները յառաջ այս ամառից թե՛նէն կ'անցնէին, որ ձեռք ոտանապատ է, ամառը՝ ստապաղին: Արդի խնուդդին շինութիւնն ամբողջ առեւտրական երթեւեկը դարձուած է դէպ ի Ենի-խանսէ. սակայն սակէ է միշտ որ աւել շուտով ծովեղբեր կը հասնուին Նիկիարի վրայէն դէպ ի Ունիէ: Սարահարթին թեթեւութեան վնասութեամբ մակերևութիւնը մէջ ընդ մէջ պատուած է խորունկ խորխորանքներով, գորտեր ամեն անգամ առանց գծաւարութեան կարելի չէ անցնի: Սար փորձն աւելը մեր ֆրանսով, երբ մեր սայլերէն մին հեղեղատի մը մէջ յանկարծ շրջեցաւ ինկաւ (Պտկ.): Այսպէս Սեբաստիայէն երկուդուկէս ժամէն ետքը կը կարեւր կ'անցնէրը կըզը-Իրմակի առաջին մէկ օժանդակին հովիտը, եւ գետն ի վար Բարդուէ՛ սիրուն գիւղին վրայ կարճ տեսարան մը կը բացուի. յետոյ վերելքէ

մը եւ նոր էլքէ մ'ետքը՝ կ'անցնէրը Ինջե-Սուն: Վերջին վերելք մ'ալ՝ որուն կը յաւընդէ մայրաքաղաքն միջէն երկաթ ճամբայ մը, վերջապէս կը հասնեն զանգ բարձրակէտին (1632 մետր). եւ երկրին համաժամաբարան մը առջեւ կը պարզուի: Մեր դէմի կը տեսնենք երկաթակուտէ (բառալտի) սեւ լեռնէրու շրջանակ մը, որոնց ետեւէն դուրս կը ցցուի Երւարդ-Տաղի սպիտակափաւ դուռը, որ մեր ճամբարը լեռնէն այս մասին նպաստական է: Միջմասին կ'ըլլանք զառիթափ դար մը, եւ քիչ մ'ետքը կ'երեսան Երւարդ-Իրմակի արծաթափայլ ուրապապոյտները՝ լեռի լեռնակներուն մէջ, որոնց շուրջը կը բուրբի, կ'այնչն երբեք գետակ մը՝ Չէլիթէ-Սու, եւ ափին վրայ՝ մահմետական նկարագրէլ շէրիմ մը, շուրջը-կուսի մայրաքաղաքն՝ մի կարկի կ'ըլլանք երկու ծածկուած գմբէթով մը, որ Կոսմոն-չ (Kosmonoh)-թէտէ կը կոչուի: Վերջին սար մ'ալ կ'անցնէրը եւ կը հասնուի վերջապէս սեպակող հովիտը Երւարդ-Իրմակի՝ որ կ'երթայ Աղիսի մէջ կը թափուի Սեբաստիայ վաթի կողմը, եւ ուր գետն ի վեր պիտի ելլենք երկու ժամ տեւողութեամբ:

Հուսէն մ'անցնելէն ետքը՝ մեր գիմարը կը տեսնենք կրաքարային ապառաժի մէջ փորուած գամբաններու շարքը՝ Տարայի մէջ կըլաններուն նման: Գետայն միւս ափէն պայծառ կը գանազանուին սեպաքարձ լեռնորմին վրայ գամբաններուն ուղղանկիւնի կամ կամարածէ բերանները (Պտկ.): Այսոր անբնակ այս երկիրը միշտեւ համեմատաբար նորագոյն ժամանակներն ալ բազմամարգ եղած ըլլալու է. կը հանդիպենք բազմաթիւ տաճկական զերեզմաններուն, որոնց հաստաբանս քարերը այս ամառայնութեան մէջ կանգնած են պարկաւրտերուն (menhir) նման:

Կապան մ'անցնելէն ետքը վերջապէս կը տեսնուի նոր գիւղ մը՝ Գեւոյն-յո, ուր կը բնակին մահմետական դաղձիկաններ որ հաստաբանս են արեւելեան Երւարդի ափը: Կ'անցնէրը այս գետը ծանծաղէ մը եւ դէպ ի արեւմուտք դարձած կը հետեւիք գետոյն՝ որ կրկին աղբաբակ ունի, միւս բաղկին. յետոյ կ'ելլենք լեռնակող մը եւ յանկարծ մեր ոտքին առջեւ կը տեսնենք իսրայէլ մեծ աւաթ եւ աւելի անդին՝ մերկ եւ խորխորատուած բլուրներուն ետեւը՝ Երւարդ-Տաղի կամ Աստղիկ լերան հակայած աւաթ բուրբը, որուն տակուին ձիւնապատ գագաթը 2500 մետր բարձրութեան կը հասնի (Պտկ.):

Համիլըն, որ սակայն այս տեղերն այցելած չէր, երկարատեւիս ամենաբարձր այս լեռան վրայ կը գնէ հռչակաւոր Պէն-օրիւնը (Kaino-Chorion) այսինքն «Նորաբերդը»: Միհհապոյտ Եւպատորի, այն արքային անվանից ապաստանարանը՝ ուր իւր գանձերը ապահով պահած էր: Այս երկաթորու-թիւնը բախտ մ'ունեցած է՝ որուն ալժամ չէր, որովհետեւ քննութեան առջեւ չի գիմանար:

1 Այս ճամբան ըրած են Ainsworth (համա. Ռիստեր, Սէն. ԺԷ. 111), եւ Վան-Լէննէպ, Ուղեւորութիւններ Փարս Սեպի մէջ, Բ (1870), էջ 38 են: որ լեռներուն երկաթափայլան կազմութեանց մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ կու տայ:

2 Յեն վերը՝ Ա. 18 եւ Բ. § 15:

3 Հետագ. Փարս-Ս. Ա. էջ 348:

4 Յապապէս Վան-Լէննէպ էջ 74 են՝ կրկնած է նոյնը, օգտագործած են լեռան գեղեցիկ նկարագրութիւն մ'ալ տուած է (էջ 85 են) որ աւելի կ'արժէ քան իւր պատմական կըպատասխանները:

Ստորագրել համաժողով՝ յիշեալ բերդը՝ «գտնե 200 օտաղ»՝ այսինքն իբր 35 քրիստոք հնաու եր կարիրայէ (Կնիկայէ) եւ երկրի մը մէջ՝ որ բոլորովին անհետ (անսորոս) եր շատ կողմէ իբր հինգ միւն շըլապատութեամբ։ Արդ երկրորդ - Տաղ Կնիկային 55 քրիստոք ալ աւելի հնաու եւ ուղիղ օգտածով, եւ իւր կողմէն զոգած անօղաւ ակնադրէրներն առատապէս կ'առաքեն շըլապայ տաղովը երկրաբաժինը։ Աշխարհագրին նկարագրութեան միւս գծերն ալ կարեւորն չափ չեն պատշաճիր այս կատարին՝ որ գերեզմանիւն է գեղեցիկ եղանակին Դժարախտաբ մենք ստիպուած էինք հրաժարել լեւն ելլելէ, վասն զի ձիւնը ծաղկաները տակաւին անաղանդին կ'ընէր։ Բայց նոյն իսկ Վան-Լէննեպի նկարագրութենէն կը հետեւի թէ կատարին վրայ գտնուող աւերակները շատ ընդարձակ չեն։ Եւ որեւէ իրաւունք մը չունինք այս աւերակները կարծել թէ Միհրապապ հռչակաւորապէս միջնաբերդին մնացորդներն ըլլան։

Մենք աւելի կը փորձուինք նոյնքոք բնական-գական մատրան կամ վանքի մը մնացորդներ համարելու, որ հաւանորեն յաջորած էր հեթանոսական մէհնին մը։ Այս սեգ կատարն՝ որ ամօղը երկրի բարձրագոյն կէտն է, չէր կրնար Պանտոսի հին բնակիչներէն իբրեւ նախնական սեղ մը չնկատուիլ։ Ինչպէս որ Դիոնիս Ստրաբոնի բազմին ըսով՝ «նոյնպէս հաս ալ Օգոստասին տակաւին կը հաւաքուին շըլապայ գիւղացիները՝ ոչիտք մը մարելու եւ խնջոյք մը կատարելու համար։ Եւ գիւղացեանց յետ տակաւին ունի իւր գլոցները։ Խորքընէ վարիքը (Վարիք) պատմեց մեզի թէ կառոյցի մօտ — ամեն աւերակ-շինուածքի յաւանակն անհունն այր է, — կը գտնուի անհաւ մը՝ ուր մարդկային ետի մը ոտք կ'սեղ չէ կցած։

1 Ստրաբոն, Ժ. Բ. 3, § 31, էջ 558 Ը.

2 Հմմտ. Վան-Լէննեպի էջ 70, որ օգտակար յասակագին մ'ալ ունի. Գառն. Հ. Ժիրար (P. Girard) որ 1901 տարւոյ Ռոքոստոնի այցելած է այս աւերակները՝ նշելով նկարագրած է ի «Missions catholiques» Լիւնի, 7 եւ 14 փետր. 1902 տարւոյ։ Այս հառաւանքն կը քաղեմ հնախոսաց համար ամենին աւելի հնաբարբաթական տեղի-կաւթիւնները. «Ենթադ ասլաքներով զարդաստեղած շաւիթ մը օձապայայ կ'ընէ լեռան գագաթը։ Այս կտրուի երկու կամ երեք յենդամերով։ Կատարը կը բռնէ շորեկուտի դարձեւումը մը գտնէ 8X8 մետր, որ իւր խորութիւն վրայ արեւ մտնան կ'ողորձ կապուած է հսկայական միմադրերով, որոնցմ ամբողջ միջին երկու մետր բարձրութիւն ունին, եւ բաւական ուղիղ առգաղթած են։ Միջոցները լեցուած են սուրի փոքր քարերով՝ առանց շաղկապի հետք մ'ըլլալու...» Ընդհանրական խոսելով՝ յուսարար եղայ, թէ եւ կոյ այժմ լեցուած հոր մը՝ որ խոշոր կամարով պատուած ըլլալու եր. եւ թէ եւ կան այլեւայլ հետեւի՝ զորոք մեզ ցոյցագին պն առնչոյն մտարեւ ու միջանցը, ուր կը յաղկի սայալիւտ ըն շաւիթ՝ որուն մէջ հետեւեցանք։

3 Այսպէս անմշտած է արքեպ. Ս. Վիլսոն (Sir Charles Wilson, Handbook of Asia Minor, p. 42) «Հարկն պարտաւր լայն ճամբայ կոյ գնայ ի գագաթը...» Զամբով կը տանի նախ մտաւաւ. մը արեւմտեան եզերքը։ Մտաւաւ ու ճամբան նման են անոնց՝ զոր հնագոյն անապատականք չինած են Սիւսիէ թերակղզւոյն վերջը։

4 Ցեւ վերջ, § 10:

Այս կարծիքը թէ Ստաղիկ լեռան վրայ սրբաւորն մը կանգնած էր՝ հաստատութիւն մը կ'առնու ջրիտանդեական հնուէրեանց գլոյսէրեանք բոլոր շըլապայ գիւղերուն մէջ, որոնք այժմ մահմաականներէ կամ կըզըլ-բաններէ կը բնակուին։ Հետեւա արեւմտադարմը հնապատեցիկը Բեդոխտոն (Bedochton) գիւղը, որ ցորենի գեղեցիկ արտերուն մէջ կարեւոր առնալէն էրն է, եւ գտանք երեք տապանաքեր՝ միւս սարկաւորն մը (ար. Բ. 342 հւն)։ Աւելի հնաւոր՝ Եւստատիոս-օղւա գիւղը խոյակ մը վեր կը բռնէ նոր թիթիթի կերանները, իսկ «գրուած քար, մ'ալ պատերուն մէջ թաղուած պիտի ըլլայ։ Ստիպել գիւղը՝ որ պատասպարուած է փիճիկերու անտառի մը մէջ ապաւածային սորի մը ստորոքը՝ որ գնայ ի Երեւոյի գագաթը վեր կ'ելլէ, պահուած էր օգնաւորուհայ մը (δοκτρίνα) գերեզմանի սալաքներ։ Նոյն իսկ սալաքներ՝ գաւառական (Դուլէ) գլխաւոր տեղոյն՝ բաղնիքին մէջ ցուցուցին մեզի մեծամեծ վիճաքարի՝ կանոնաւորապէս շարքերու կոխուած, եւ կալմիք մաքրել ստուռ օբն մը։ Վերջապէս Եւստատիոս-օղւա մէջ՝ որ հզոր լեռան հարաւային գագաթի վրային վրայ ձառակի մը մէջ նստած է, գտանք երկու մաքրուած թիթիթի կերաններ՝ որոնց մին քահանայ մը կը յիշատակէ։ Դարձեալ ախտի մը մէջ գրուած կոթիղի մը մէկ հաստապարը կը կէտ խաշ լիլ։ Երկու կողմ պարտաւորեմ զարդերով։ Այս մնացորդները՝ բոլին մեզի թէ բերուած են Ալ-Հիլէէ՝ որ գտն է վար արեւելեան Երեւոյ-Սուի վրայ կը գտնուի։

Այս «Սպիտակ Գաղղընի» դիրքը հիշանալի է (Պակ)։ Այս գետակն որ ջուլէճներով նեղ կ'ընէ մը գաւալմէզ կը թափուի, գարաւան է կո-րիով մը՝ որպէս զի երկով գարանի ջրաղացներ, որոնք մէկու միւսին վրայ կառւած են կրաքաւային լեւնոյմին։ Առնց մէկու գետ օրեւէ բնա-կուլթիւն չկայ. բայց ըլլած վրայ գնայ ի հարաւ կը տարածուի մահմաական գերեզմանք մը, եւ ան-գունդին եզերքին մօտ կը նշմարուին թանի մը միւս-ցորդներ մծ որմաքարերով շինու թեւան մը։ Գա-հալթիճին եզերքն ունեցած իւր դիրքը չէնք պաշտպանելու էր՝ իւր հաստատուն պատերէն ալ աւելի՝ որեւէ բռնական յարձակման դէմ. Գուլը կը բացուի Երաւան քարանձախի մը բերանը, որ լուստարուած է գաղաթիւնաճիլ կանգնած ապա-ւածին երեւուն մէջ փորուած պատուհաններով։ Ներս կ'իջնալու նեղ փողայնքը մը նախապահ մը, որ անցքերով կը հաղորդակցի բազմաթիւ ուրիշ սրահներուն հետ։ Առնց միւսն մէջ շատ ծակեր իբր օգնաւոր կը ծառային ապաւած տպուին խո-քերուն մէջ փորուած ներքնատան մը։ Աւելի ալ խորունկ մակարապով ուրիշ բնօրգանակ քարայր մը՝ որ ձորակէն ուղղակի առանց ելլելու մաս-չելի է, այսօր ամառները կը գործածուի իբր փա-րախ։ Վերջ ամբողջ ապաւածն անմաշակելի խո-չերով ծակեկուած է, զորոնք այժմ՝ որիններու երաններն իրենց բնակարան ընտրած են։ Այս վի-ճակներուն հաւանորեն նախնաբար ծառայած են իբրեւ գամբաններ, բայց յետոյ բնակելի եղած են՝

1 Վան-Լէննեպի Saru-Yeri կ-առքը:

գնե՛ք մասամբ: Թերեւս քրիստոնեայ կրօնաւորաց ճշմարտեանք եղած էին: Եթէ հաւաքած արձանաւորութեանց շարքէն կը հեռուէ՛ք Եւստափեանն օրով — որովհետեւ այս կ'երեւայ յիշատակաբաններու ժամանակը: — Եւրոբղ-Ցաղի ստորոք ծաղկեալ գիւղականք կ'ապրէին: Իւր վեհաշուք գազաթիւն անտարակոյս պահուած էր մեծադիւ օրբարանով մը, եւ իւր ընդարձակ կողեւուն ծաղիկներ կը պտագաղարէին անպատականաց միայնարաններէ: Պէտք չէր մօռնալ թէ հասնատաթէնօր Սերաստացոյ հայրապետին հայրենիքն ենք, որուն ազգեցումը ինչն ամենէն աւելի նպաստեց Գ քարուն Պոնտոսի մէջ վանականութիւնն ընդելական ընելու: Է:

Եւրոբղ-Ցաղի քուրք քրիստոնեական հաստատութիւններ տարեկան կ'երեւան աղբէն մահմետական առաջին տապաստակաց ժամանակ, եւ այս եկեղեցիներուն ու վանքերուն անունն ալ մոռցուած է՝ ինչպէս նաեւ րուն լերան կրած առանձնը: Սակայն այս հեռաւոր ամայի հովիտներէն գեաթ Բոթորովին անհետացած շին յոյն գաղթականութիւններն է:

2. Վերիսա, Դազիմնիս եւ Կոմանա:

§ 18. Եւրոբղ-Ցաղի Ուլուս եւ Թոքիսթ. (քարտէս ԺԸ): — Այս բարձունքներուն կիման յոյն իսկ մայիսին խիտն է, Կարկտախանւոյ մերկիւներու բռնեցանք, եւ արեւմտապէն ցարաք սաստիկ խալթալ էր: Երեւմէ մէկն ալ սաստիկ ջերմէ մը բռնեցելով՝ ստիգեցանք առանց յապաղելու գէպի կ'աւելի բարեխառն կիման մը գիծելու: Եթէ մտադրութիւնն էր Եւրոբղէ շինակ իջնալ գէպի

Թոքիսթ՝ Բառամանթաշի վայրէն, — առկայ է օտարական բանուկ ճամբը, — բայց կակղայած ճամբաներէն էին թշու, ասոր որ մեր բռնեցին ալ մեզի հետ գան, եւ ասով որոշեցինք երթալ՝ Բուլսիս քով Սերաստայի խնային բռնել:

Սալապազադա ճամբա Եւրոբղ-Իրմանը կը կորէ ծածռալէ մը, Չիլիէ շէրքէշարեակ գիւղէն հիւսիսակողմէն կ'անցնի, եւ կ'ելլէ գետնի կ'վեր մեծ գետուրի մը քովէն՝ Կերգելե-ասու կողման, որ արեւմտեան բարձունքներէն կ'իջնայ եւ լաւ մշակուած արտեր կ'ուռգէ: Արւա-Ցուլալ թուրք գիւղը (1 ժամ 50 վայրկեան խորղընէ) անցնելէն ետքը՝ հովիտը կը թփուրէ, եւ կը բարձրանալը երկայն մանուածապատ շըլաններով՝ խեղճ փեհիններու ցանցով անտառներու միջէն, որոնցմէ առանձն է Չամու-բէլ իւր անունը: Լեռնադաւարը շատ դառնիկ էր եւ մեր ձիերը գժուարութեամբ կը քարշէն սայլերն այս օղմուս ճամբաներէն: Անձերեւի կը յաճորդէին կարկտախանւոյ տեղացիներ եւ քիչ մ'իտքը սառնաստացոյ մաւախուղի մէջ պատուած ենք: Խարղընէ երեք ժամէն աւելի պէտք ունեցանք հասնելու լեռնացիին կատարը 1768 մետր բարձրութեամբ: Ասիէ քիչ մ'անգին աներ կը նշմարենք կողմակի ձորակի մը մէջ զոգած, ուր վերջնայ տապաստանարան գտանք: Այս որորմեկ խրճիթ-աները՝ փայտով ու անտաշ որմաքարերով շինուած, յոյս կ'առնուն միայն երգիկէն՝ սպիւնէն հողմանքի ամսիկի մէջ բացուած ծակի մը: Կահարասիքը կը բաղկանար քանի մը աթոռակներէ եւ արտառ անկողնակներէ: Բայց կրակոտինը ("բուխերիկ") մէջ բոցարեակ ու ճարձատեղով կը վռնէին փայտի մեծ կոծեր: Ասի խեղճ յունական գիւղ մըն է՝ Գիւփշիլե-ի կողման, որ լերան այս խալ խորշանկները մնացած է՝ Նոյնպէս քանի որ յունադաւան գիւղեր ալ կը գտնուին ցանուցիկ սիւսուան Չամու-բէլի լեռնային հովիտներուն մէջ: Եւ ասորը կը խօսին բարբառ մը՝ որ ասորբեր է Եովեղբերայ լեռուէն եւ որուն սայլելալը հնուանդ ձեւերը լեզուագէտի մը բերկրանք պիտի պատճառէին:

Վերջին սարաւանդ մ'ալ ելլելով՝ մեր աշքին առջեւ տարածուած կը տեսնենք Արտ-Օվայի կամ Արտիկ-Օվայի ընդարձակ գաւառը, եւ անտառներու մէջէն իջնալով կը յետոյ արտերու միջէն անցնելով մէկ ժամէն կը հասնինք Բուլոս:

Պր. Անգլիստինի հետազոտութիւնն արդէն հաստատած է Ռամանէի կարծիքը թէ Բուլոս հին Ալիւ-նայի տեղը կը դարձնէ: Բուլոս քիչ հնուութիւններ պահած է, բայց արդէ աւանին գիւղը

է 885, Լամ՝ ստի եւ եղեւին, փեհ (pin, sapin):

Ք. Girard, & Missions catholiques, Կոնս. էջ 84 կը պատմէ Բառամանթաշի Եւստա արիւնքէն գէղաք, որոնք Կապան գաղթելէն ետքը՝ ուզած էին իրենց ննջափայր հայրենիքը վերադառնալ, բայց իրենց տեղը շէրքէշարեան բռնուած գտած էին:

Յ 8 հին վերջ՝ Ա, § 17:

Անգլիստին Կոնս. Եւստատիստիկ Կոմանա "Psoios" ձեւով՝ զոր կու տայ փեղ քարու հայրենի բնակիչ մը անսիրտերը, Անի, ԺԸ, էջ 125: — Է. Ժիրար, որ լեռնադաւար

է Է. Ժիրար այս գեամափորն այցելած է 1901ին: Իւր Կարագորութիւնը (Կոնս. էջ 83 ԿԵ) կը համարանի խիստ հետ, բայց կը յաւելու քանի մ'ուրիշ մանրամասնութիւններ: «Հասանք, կ'ընէ, առակին քուհը, յետոյ ինչալով երկրորդ մը եւ յետոյ երրորդ մը՝ Նոյնպէս անկան ինչպէս միւսները, բայց աւելի ընդարձակ, սակայն ասան քառակուսի մասը աւելի չըլլալով: Գրանիք երեք զուգահեռակա խռոշներ փորանք եւ խորշադարան (loculi) ձեւով, բայց շատ կարճ ըլլալով: Գնակ մը չէին կրնար պարունակել: Ասանք այսօր աւաղով լեռունն են: Վեր ելելու ասան նշմարենք որ փողանցքին պատերը բազմաթիւ այցելուներու երթեւեկութեամբն ոտքերուս ենին»:

Յ Էմմա. արժ. Գ. 345 Ἀσθήρια (ճշմարտութիւն):

Յ Ըստ աւանդութեան (PG. CXVI, Իւն 618) Ս. Վլա՝ Սերաստայի առաջին ծանօթ եպիսկոպոսը, որ Դիոկղեանիստի օրով փախչել, առանձնացած ըլլալ Արգէոս լեռան մէկ քարայրը. սակայն կ'երեւայ թէ փախալիքը կը խօսի Արգէոս լեռան մասին՝ որ Սերաստային շատ հեռու է: Արիւլ լեռնի մը մէկն էր, անոր համար պարզապէս որ իրեն ծանօթ էր միայն այն հաշակար օրերու անունը: Սերմնիքը Յայտմաւորքն (էջ 457, 8 Delehaye) կ'ըսէ պարզապէս «Եպիսկոպոս Սերաստայի ընտելած է միւս՝ Է քարանձաւացի լեռին» (ἐπισκοπος Σεβαστείας, οὐκὼν ἐν τινὶ τῶν κατ' ὄρους οὐρηάτων). — Վլասայ փայտաւորութեան անապատաւոր հայ խմբաբնութիւնը կը գրէ՝ «Երթեալ բնակիչ լեռին Արգէոսայ յայրէ միւսմ» վարք եւ վիսր. Բ, 383 Գ:

Յ 8 հին վերջ՝ § 18:

իսկ առանձին բառական նկարագրական է։ Հեռուածն է բյուսակի մէջ թող՝ որուն գագաթը միայն հարթուած է եւ ուսկից ամբողջ շրջակայ դաշտը մեր աչքին առջեւ կը պարզուի։ Գիւղացիները հողը փոքրելով՝ կը գտնեն փայտի միեւրոյն առաւորեն եւ ամեն տեսակ մնացորդներ։ Այս քաղաքի գարաջացումը՝ որ հիմայ լիովին հիմնայաւոր է, յաւաքը եկած էր անտառակոյս գլխաւորաբար զինքը շրջապատող գաւառի հարաւորեցնելէ։ Արտակ-Ուլայի ցորենի արտադրութիւնը մեր օրովն ալ տակաւին արտադրող կարգի արդիւնաբեր են, թէպէտ եւ շատ նախնական եղանակներով կը կառարարէ մշակութիւնը։ Եւ այն ցանցաւոր առիթներէն մին՝ որոնց պատճառաւ յիշուած է Արեւս, եղած է միշտ ցորենի մասին գաղափարէ մը, այն առիթը, որ քահանայի մը վերաբերող ցորենը գտնադրուած էր զօրծակաւորները գրաւած էին ։

Գաւառիս տառական կենդանութեան է այժմ Չիֆլի, Բուսուտ մէկ միջին հեռու գեղ ի արեւմուտք Սեբաստիոյ խնամուղի մը, Հեռաւորութեան բան մը չ'ընծայեր։ Երկամտեղանայ այն արեւմտագրութիւնն՝ որ հոն կը գտնուի, բերուած է Սուլա-Սերայէն։

Մեծ պարտեան երեք ժամու մէջ Չիֆլի-իւրէն կը հասցենք Եւգոփիս։ Նախ կը կորէ Արա-Ուլայի կանաչագոյզ գաւառն անոր ամբողջ երկայնութեամբ, յետոյ խորամուկ կ'ըլլայ Ալ-Սուի կիւրծը։ Անցանք կապան մը՝ որուն վրայ կը տիրէ այժմ աւերակ բերդ մը, ուր վերադառնալով մասադիւր եղանակ։ Եւ քիչ մ'աւելոր քաղաքին մասաւորութիւնը ծանուցին մեզի հոգը բնակչութեանով հովանաւորող պարտեղները, ու մրգատաններն՝ ուր ամեն կողմ կը ծաղկեն ինտանտները։ Հիւսսային հովերէն պաշտպանուած հովիտը համաւաւոր է իւր կիսմայիս անաշուքեանը։ Եւ շրջակայ երկրին արգաստեղծութիւնը Թուրքիոյ բարդաւորուած աւելի կը պահպանէ քան թէ պղծագործութեան իւր վաղեմի ճարտարութեամբ, որ արդէն նուազած է։

§ 16. *Եւգոփիս (Թուրքիոյ)։* — Ա. Ժիրար՝ որ իւր աշխատակցութեամբ արեւմտագրութեանց մեր հասարակութեան ճանաչողութեան հետազոտութեան բնագիւղներու բազմութեան մէջ, բարեխօսար գտնուեցաւ մեզի առաջնորդ ըլլալու այս պատմական քաղաքին մէջ, որուն ամեն հնուութիւններն իրեն ծանօթ են։ Ապահով է որ Թուրքիոյ հին Դաւիթիանի տեղը կը գրաւէ։ Բայց թէպէտ եւ արդէն Ստարաբոն կազ-Օւլային Դաւիթիանի տեղը

գտնուած արեւմտագրութիւն մը (Թ. 274) ծանօթացուցած է մեզի, կը ծանուցանէ փանդափայն նոյն իսկ Բուսուտի մէջ այժմ գտնուած պնտ եւ նոյն գիւղամասը մը իւր աստեղահին մասը՝ առ ի շէջ յատկուել. որ կ'երթայ կը հասնի ցան եւ կամարակապ արած մը՝ փուռի մը նման. — անտարակոյս գտնաւորութեան մը։

1 Ա. Բարսեղ, Թուրքի 22—23. հմտ. Բուսուտ, Գլոմ. Ալ., էջ 327։

2 Առ. Թ. 805. տես վերջ. Բ. 14։

3 Բուսուտ, Գլոմ. Ալ., էջ 329. Անդերսոն՝ վերջ.

Ա. 8 29։

նունը կու տայ, Դաւիթիանի գիւղացաւորքը յիշուած է առաջին անգամ Դ. Դարուն՝ Ս. Բարսեղի նամակներուն մէջ։ Հնուութեան մէջ կրօնքը պատճառ եղած էր վերանայի արբարանի շուրջը քաղաքի մը կազմակերպ, որ գաւառին քաղաքական կենդանին ալ եղաւ։ Սակայն հինմասնութեան անկանէն ետքը՝ անտեսական եւ ապրիական պատճառները պէտք էր որ նախընտրէր ապրի Դաւիթիանի տեղը, եւ անհրաժեշտօրէն այս տեղոյն գերակշռութիւնը յառաջ բերին։ Նախ՝ եղբորն է ընդարձակածաւալ գաւառի մը որ գրանշխարէն բերրի է, եւ կեցած է հողորդացուցութեան երկու կամ երեք բնական մեծ ճամբաներու շրջառաւոր շառկէ կողմիւ տեղը։ Արդէն Ցափերիէի օրով (1631) Թուրքիոյ՝ Արեւելքի ամենամեծ անցուղի արդի տեղերին մէջ էր, եւ անդաւար կարաւաններ կը հանէին Պարսկաստանէ, Տիգրանակերտէ, Բաղդադէ, Կ. Պոլսէ, Չիֆլիէ, Եւգոփիսէ եւ ուրիշ տեղերէ։ Երբեք՝ այս նախի վրայ կ'իջնէ տեղաբերք չեւ մը, զոր գիւղին էր փոխել զբնիւն անառիկ բերդի մը (Պոպ.)։ Ասոր համար ալ Թ. Գաւառն ապրիական այս գերազանց գիւղին մէջ հաստատուած էին Բիւզանդիոնի ինքնակալներն իրենց զինուոր բանակապետներն մինչ։ Թուրքիոյ, որուն այս տառական եւ անունն առաջին անգամ Նիգիտի թով կ'երեւայ ԺԲ դարուն՝ նմանապէս գլխաւոր քաղաքն եղաւ Բուսուտի անուաններուն մեծ կուտակաւորութեան վրայ։

Ուստի Գլուխիւր՝ որուն յանդգնածիբ ստուգադիւր խորաբերք երկնքին վրայ կը պատկերաստուի (Պ. Բ. քաղաքի էջ 240), գտնէ բնակչութեան շրջանէն է. բայց գրաւուեցաւ Սելջուկեաններէն ու Օսմանեաններէն. եւ ասկանի ԺԲ դարուն գերագոյնը հոն պահակ կը նստէին, եւ այն տեղ մնացած պարագրքմբ ստուգաւ շատ տարբեր ժամանակներէն են։

Բերդը Թուսուտ է կարգաւորյի սարաւանդի մը վրայ, որ հրաւանդանի մը պէս յառաջնակարգաւ կ'երկարէ Ալ-Սուի եւ Եւգոփի-Իրմակի հովիտներէն։

1 Անդերսոն, անդ. 8 29։

2 Թուրքի ԹԺԲ 1827 375 տարեկն է ՄԺԶ. Հմտ. Բուսուտ, էջ 330։

3 Ցափերիէ, Ուղեւոր. (սպ. 1879), Ա. էջ 11։ Ցափերիէ (Tournesfort) 1700ի նման խորքի գլուխ։

4 Տես քաղաքին ընդհանուր տեսարանի պատկերը՝ զոր դրան է Անդերսոն (անդ. քաղաքի էջ 86)։

5 Կառ. Սիւրաններն, Վասն Ստարաբոն, էջ 444 (հրա. Բուսուտ), ΕΙΟΙ ΤΑ ΔΙΟΛΙΝΑ... Έξου εν Αρμενιστιος εις τον Δαζιμωνα. (Անդերսոնի կողմէնք են... վերջերս) Զուլիանիէն մէջ՝ Դաւիթիանի — Դաւիթիանի. Ա. Պոպիւրի-Կապիւրի-Ստարա-Սեբաստիա մեծ պարագրքմբ դրան էր, (Gelzer, Genesis der Themenverfassung, p. 106. հայ. Թիւրք., էջ 67)։ Այս Կապիւրի Ստարա փախաւ Թուրքիոյ Դաւիթիանի թով Սարսիկեաններէն յաղթուեցնէ ետքը. հմտ. Բուսուտ, անդ. 8 վերջ. Բ. 8 8։

6 Թիւսուտը, Սեւ. ԺԲ, էջ 120 եւ. Le Strange, Lands of the eastern chalyphate, 1905, p. 142, 147.

7 Ցափերիէ, էջ 10. «Չորսուր գլուխի մը՝ ուր պահակաւոր կայ, շատ հին եւ միանգամայն մեծ է ուրիշ երեք բերդերէն» որոնք աւելի փոքր են։

բուն միջև, և հարաւակողմը՝ կ'աւարտի բերեղական մարմնի կազմուած գահակէտ սարածագով մը¹, որուն վրայ կը կենան տաւախի ժայռեւոր պատի մը մէկ կողմը և շրջերկուսի բարձր այտաբունի մը (Պտկ.)։ Այս շինուածքներն ապահովապէս մահմադարեան շրջանն են. և կ'որ կազմութիւնն անհնարն որմարարեալով շինուածն արադերի երեւեմը, որ կը ծածկէ եռանդ լեցուած խիւղար՝ որ բաղաւայան է յոսի շտապի մէջ թաղուած կոպիւններէ։ Երկուսի գերաններն պտտեցուած են այս խիւղար-որմարէն մէջ՝ որպէս զի քաղաքայեւն արգելք ըլլան։ Եւ այս բարբարոսիկ շինուածը միակերպ ալ չէ։ Հարաւակողմը նոյն իսկ կը նշմարենք յեղմոր (գիմագիր-որմար) շրջերկուսի վիմարարեալով՝ որոնք հին կ'երեւան։ Բայց՝ ի բաց առեալ իւր գիրքն՝ այս գլխաւին ոչ գեղեցկութեան և ոչ հետաքրքրականութեան կողմանէ կրնայ մըջիկ Ամառայ բերդին հետ։ Սակայն ինչպէս վերջնային մէջ՝ նշմարեն հոս ալ զեղբարակ փողպաղք մը բերդի վրայ մտնել սկսելով առ ի շնորք ի նարատուգի ապաւանի մէջ. այս փապուղին Յ մետրէ աւելի լայն է և 2:50 m բարձր, եւ տակաւին պահուած մնացած են ստեղծարարի իւր եռթմանասուն տասնեանները. աւելի վարը՝ անցքը փածկներով խցուած է։ Աս ալ այն գեանագիտութիւնն է՝ որոնց նպատակն էր հասցընել կրպարարին քարածայունն սուգած ու հաւաքուած ջրին, ինչպիսի հորեր կը գտնուին Պոնտական ամբողջ աշխարհին մէջ և անիկ դուռն ալ²։ Ասի կ'երեւայ թէ ապագայց մը կ'ընծայէ այն մասին թէ հնուցէն մէկ արդէն այս գագաթին ամրացուած էր։

Երբ անցնենք մահարանին եռանդ՝ քաղաքին հանդիպակաց կողմը, այսինքն զեղի ի արեւմուտք, կը նշմարենք մեծ բարձրութեան մէջ առ նուագի քառասուն սիւներու ընթիւ՝ մէկը միւսին վրայ պտտեցուած այնպէս որ պատի մը քարաշարքերը կ'աղմկեն։ Թուրքերը շինութեան իւր ատաղճ գործածած են որեւէ բիզանդական եկեղեցւոյ մը բերդները։ Սիւնակի մը վրայ՝ որ շէնքին քաղաւուած՝ գլխաւին ինկած էր լեւանի գագաթի վրային վրայ, կարգադրեց ձօնա՝ *Ἰπὲρ εὐρύχῃ Ἰλαρίου* (արձ. 320. «Վասն ուխտի Հիլարիոսի»)։

Լեւանի հարաւային գագաթի վրայ տաւախին կը նշմարուի հին գամբան մը՝ ժայռին մէջ փորուած և նման Յուդայի մօտ եղածներուն (տես վերը՝ Բ, § 16)։ Կրկին բերանն մը՝ որ երկուքի բաժնուած է մայրով մը, կը մտնուի անգիտակ մը իւր 3 մետր երկայնութեամբ և 1:50 m բարձրութեամբ. ապէս զեղի ալ կողմը կը գտնուի գերեզմանասենեկին գուռը։

Երկրիս բոլոր հին բերդերուն յորինուածութիւնը մի և նոյն է։ Մեր հասնելուն երկրորդ օրը (15 մայիս) Հ. Ժիրար առաջնորդեց մեզ այցել-

ւելու այն բերդն՝ որ երբեմն Սերաստիյ ուղեգրին կ'իշխեր Եւգրիպիայ 8 կիլոմետր հեռու, և զոր արդէն նկատած էինք՝ Ագուսի հովիտի ի վար իլանտ ասան (տես վերը՝ Բ, § 19)։ Բերդը կը տարածուի ապաւանուած յառաջակարգուած գաւրեւադի (շեռնաքուկի) մը վրայ՝ որ սա քնորոշ առեւը կը կրէ՝ *խորշ-թէթէ-թէթէ* (Horosh-tepessi), այսինքն՝ Աջադաղի-տար։ Բերդը կ'ընդգրկէ հաւաքային կողմէն ժայռին մէջ կտրուած ճամբով մը, որ կը հանէ կը տանի շրջապատ պարսպին մէջ բացուած դուռ մը։ Յեղ տեղ պարսպին խնարհալի շարքերէն հետոց հետեւի ամբողջ շրջապատութեամբ։ Գլեկին մնացող մասն աւերուած է. բայց կայ տակաւին ջրամար մը կամ խորանի գեանագիրն, և անոր աստիճան սովորական փապուղին ալ 450% աստիճան հակմամբ կը խորատուցի լեւանի մէջ, և շատ մեծ ծաւալներով է. վասն զի երեք մետրէ աւելի լայն է, և աստիճանից պարտ ալ տակաւին առանալից հորեր կ'երեւան տասնեան ունի. ասիկ անգին յառաջանալու արգելք կ'ըլլան աւերածքներն ու փլածները, Հոս եղանակն առանձնապարկութիւնն մ'ալ կայ, այսինքն՝ տեսակ մը մայրի կամ՝ գագաթակ յատակ մը կ'իջնայ ստեղծարարն երկու կողմէն ալ կայմակցի պատերուն երկայնութեամբ՝ աստեղեղնի իւր երկու մետր բարձրութեամբ (Պտկ.)։ Թեքեւս ասիկայ կը ծառայէր լեւակի անօթներն որեւէ կազմածի մը միջոցաւ վեր հանելուն և վար իջեցնելուն։

Բերդին արեւելակողմը կը գտնուի ուրիշ կամարայարկ փողպաղք մ'ալ աւելի պղտիկ և բերանը՝ սովորական ձեւով։

Այս կողմը սեպաքերճ գագաթակին մէջ փորուած են երկու մեծ փեմափոր գամբաններ (Պտկ.)³։ Ասանց մէջ մին մտնել կարելի չէ առանց ստեղծարարի՝ զոր առ ձեռն լուռները. բայց միւսը կըցանց հասնել նեղ շաւղէ մը՝ որ կը տանի գարատափ մը կը հանէ, որ յառաջ վաճաղակապատով մը երթապատուած էր։ Ուղղանիւն փորուածքի մը մէջ կը բացուի պատուհան մը (1:10 m × 0:90 m)՝ ռուկից կրնանք սողակիկ ներս մտնել կամարածէ գրեթէ շրջերկուսի տապանատուն մը (2:50 m × 2:40 m), ուր կը գրուէին մեռելաները։ Չգտանք քանդակի կամ արձանագրութեան հետք մը. սակայն այս գամբաններն՝ ինչպէս նաեւ երկու փապուղիները՝ ապահովապէս շատ հեռաւոր հնութեան են կը վերաբերին։ Հաւանական է որ արդէն Պոնտոսի արքայից Ժամանակ այս կապան՝ որ կապաղաղով կ'իյն ճամբան կը փակէր, պաշտպանուած էր արագեւալակի-բերդերէն միմիկ, որոնք անընդհատ գտնի մը կը կայմէին Միհրատայ թագաւորութեան աշխարհին բոլորտիւրը⁴, Հոս թերեւս պէտք ենք զետեղել Դաւոթ-բերդը՝ որ զերբ յիշատակող միակ բնագրին համեմատա՝ Հիբիկի հովտն

¹ Համալուր, էջ 353 կ'ըսէ՝ «Բիւրեղական մարմն (crystalline marble) որ նստած է թերթալակ (խցե-քարի) կապին հերմարքի, argillaceous schists) խաւ-րուն վրայ»։

² Յես վերը՝ Բ, § 9, էջ 176, ն. 2։

³ Յես բնագրին էջ 245 կ'ըսէ Պատկերներն երկրորդը՝ «Փեմափոր գերեզմաններ, իսկ առաջինն է՝ «Դեղիկ լեւան և Երթապատ պարսպը»։

⁴ Thcod. Reinaeb, Mitridate Eupator, p. 268.

⁵ Դիմոն. Կաս., ԼԶ, 12։

Հետո բլալու շէր: Սակայն տաի շատ յանդուգն ենթադրութիւն մըն է:

§ 20. Թոյիւթի կոմունն (քարտէս ԺԲ): — Թոյիւթ բառական թուով յոնարեն արմատագրութիւններ տաւաւ (Ժ. 316 եւն.). բայց ասոց մըն ապահովապէս՝ միւսներն ալ հաւանօրէն բերած են կոմունայէ: Նշխար տաւրած քաղաքին մէկ մեհենէն առնուած բլալու են զոր ժարմորէ այն ութ մեծամեծ սիւններ՝ որ Ալե-փաշայի մկրիւններն վերահասարկաբ զի կը բռնեն: Ասոց խոյանիւրն ու խարխիւները մահմետական գործ են: Բայց անոց միակուսի մեծ սիւնարները հին կ'ենբուան: Հաւանօրէն նոյն ծագումն ունին ուրիշ՝ այս անգամ՝ Եբրեայի մարմորէ՝ սիւնները, որոնք Մէյտան-Ջամի մկրիւնին մուտքը կապշած են, ինչպէս նաեւ այն մարմարաքարեր՝ որոնք զորածուած են Սելուկեան մնարանի (Թէքէն) մի շինութեան՝ քաղաքին ելքին վրայ: Կոմունայի առիւններն ապահովապէս տեսակ մը քարահատ եղած են՝ զոր Թոյիւթի յաջորդական աւերերն առնաօրէն ժամանակներն են: Հոն կը հասնինը մեկուկէս շահար թիշ մը պակաս ժամանակի մէջ՝ բոլորովին հարթ ճամբով մը:

Նախ կը հորենք կազ-Օվայի արեւելեան ծայրը, հին Դուլինկոյի, ուր ջրման էր մը աշխատակիցը (տես վերը՝ Ա. § 30): Այս հարուստ գետից մասն էր կոմունայի քրմապետաց քարթամ կայաւանքին, եւ երկրին հումանկար պետութեան կոնսելու միջոցին կայսերական վիճակ մը (salutis մը, domaine) եղած է, ինչպէս եղած են Պիտիդիայ մէջ Ասիանեան Մէնի (Մէն Ասիանեան) մահանեան ստացուածքները: Ասի միւսեանքն Ամասիային գալու առնին: Սորոյն Բասիլիսիոս կոմունացուց Վկայաբանութիւնը կը յշտասակ բազմապիսին թարգմանութիւն էր ծածօժէ, առնուածն արժէք ունեցող տեղագրական հաստատաց վրայ յեցած է: Սուրբը կը բռնուի իւր ծնողաց տունը՝ կոմունա գիւղը, որ Ամասիայէն իր մէկ աւաւր ճանապարհ էր. ապէ գիւղը կը առնին Դուլինկէ, յետոյ կ'անցնին Հերիկի վրայ ձգուած կամարընէ մը, — թերեւս Թուրքալի ճով, — եւ կու գայ

1. Սեդերըն՝ աղ: — Մեն Ասիանեան մասին՝ Հմմտ. Թամաշէ՝ Ի. «Classical Review» 1905, p. 418.

2. Սարք Սարք (Բլաւապաշէ). Սարք, Հար. Ա. էջ 237 եւն. Հմմտ. Կ. Պուլսի Եպսկոպոս (SYNAX. Constantinop., ed. Dehlaye), էջ 899, 39 եւն.:

3. Cumiala, Հմմտ. Բայմ. էջ 699, 41՝ Χουμιάλα τῆς ἐπορίας 'Αμασίας (Քուսիալա էր ասիանա Ամասիայ): Այս կուսիալայէն էր ծնդանքը Նախ. Ս. Թեոդորոս՝ ըստ Բայմ. Կ. Պուլսի էջ 470, 15 (էն τῆς ἡγετοπολῆως 'Αμασίας ἐκ χωρίου καλομένου Χουμιάλα, «Ի մայրաքաղաքէն Ամասիայ Ի գիւղէն որ կոչէր Քուսիալա»)։ Այս գիւղին մէջ քրիստոնէական հին հասարակութիւն մեկուս ըլլաւ է:

4. Δακοζαο, Հմմտ. Բայմ. էջ 701, 14՝ τὸ χωρίον Δακον (Գիւղն Դակոն):

5. In pontem fluminis Irees — in loca Varie-

Վարդին կոչուած տեղը, ապէ՝ Սուսն, եւ ուրիշ գիւղ մը՝ ուր կը գիւղեն, եւ վերջապէս երկրորդօրէ՝ իւր շարքով ժամանկ նոյն օրուս՝ կը հասնին կոմունա: Դժբախտաբար այս տեղեկութեանց եւ մշմին կրնամք նոր քարտեզներուն վրայ փխտագրել, թէպէս է հնուի հան մնարօրէն գտնուած են կազ-Օվայի շատ տեղերը: 1

Ասի անգին կը մտնենք Հերիկի հովիտը, եւ թիշ մ'ենքը գետոյն միւս կողմը, ալ ապին վրայ, կը նշմարուի մեծ հողաբլրակ մը՝ որ դաշտին մէջ կ'երկարաւորուի եւ անհետ եղած քաղաքին տեղը կը ցուցեն (Պակ.): Գետոյն մանկեանքն իւր քառասուն մար վեր կը բարձրանայ. գետենք որ Մահիցու հոյն մահանը՝ որուն պարտական էր կոմունա իւր հաւաքը, շինուած էր բարձունքի մը վրայ, որուն տարածքը էր թանաք Հերիկի գետին: Արդեամբք ալ պաշտաման կանոն մը կը պահանջէր որ գիցուհայն մահանները շինուած բլրոյն բարձունքին մը վրայ՝ որ լեւան տունը կը կրէր: Արթերեւ ընական բլուր մըն է. բայց թերեւս նաեւ այն արեւտառական հողաբլրոյններն (Nell, tell) է՝ զորոնք այս երկրներու հին ընտելիները բարձրացած են ի Տիւսնա, զորոնք զգուցաբառն Համարմայ գործի կ'ուղեն համարիւ է:

Այս բլրակին թիշ մ'անգին ծածան գետոյն վրայէն կ'անցնին: Հապարաւոր տարիներէ վեր գետը կ'անցնին այս տեղէն: Դիւն կախու կը պատմուի թէ ճակտար մը մէջ՝ զոր կը մէր Միհրաթ Տրեարիոսի գէմ (68 Ն. Ք.)՝ կոմունայի կամարը կործանուած վրայէն անցողը դարձեւ ծանրաբեկ երկն, որով՝ արդարայն բանակին մէջ մեծ խառնակութեւն թիւն մը ծագեցաւ: Ուստի անտարակոյս այն կամարը դուրսգալիս փայտակերտ անցարան մըն էր, Հուսմանցիկ անոր տեղը գրին քարաշէն կամարը մը, որով Հերիկի գետոյն երկու ափերու վրայ առաւանուած կոմունայի երկու թաղերը՝ իրարու հետ

morum — in vicum qui dicitur Saon (Ի կամարը գետոյն Հերիկայ . . . Ի տեղին Վերիմանց . . . Ի գիւղն որ կոչի Սուսն). — Թերեւս վերին բլրայ Սուսն՝ որ կը յիշուի Սերասիայ Խ. Կիլիկի կատարին մէջ, Հմմտ. AAnal. Boiland. XXV (1906), p. 241:

3. Ալեքս. Պուլսի տեղեր Նշխարն են Մուսիք (տես վերը՝ Ա. § 30): Ցես Նախ. Թարգմար (Voyage du Levant, II, p. 175, ապ. 1718թ.). «Չորս ժամ համարգիւղէն ետքը [Թուրքիէն Թուրքիալու տանք ճամբը], օժտակարար Սթար գիւղին մաս, որուն զերեմիանոցն մէջ կը տեսնուին քանի մը հին սիւներու եւ ծնունդերու թերիւնք՝ Եբրեայի մարմորէ եւ քիւնքին երեսով՝ բայց առանց արձանագրութեանց: 1

5. Պրոպիդա, Պարք. Պրո. Ա. 17, § 13 (Haury, p. 84):

6. Սուսն արեւմտեան մէջ այս կանոնը կը պահուի Բիւլան Մայի քրմութեւն. Հմմտ. Յերոնիմիանոս՝ De Pallio, 4՝ In Bellonae montes fugantur. — Գործք առ Ջեստ. փխիւս (Gesta apud Zenopbilum, հրտ. Gebhardt, Ausgew. Märtyrerakten, p. 188, 7, a. 1) Fugivimus in montem Bellonae, Հմմտ. իRev. hist. et litt. religieuses, VI, 1901, p. 101:

6. Սուսնաւ, ԺԲ. 2, 7, էջ 587 Հ. Հմմտ. Պրոպիդա, ԲԺ. Պար. Զ. 1, 8, եւ վերը՝ Բ. § 12:

8. Դիւն. կատար, Ա. Զ. 10:

9. Սուսնաւ, ԺԲ. 3, § 15 (էջ 547 Հ.) 'Ips . . . ὄρεος

կողմնացան հաղորդակցութեամբ: Թերեւս արդի կամբին (Պոպ.) քանի մը մասերն ալ հնութենէն մնացած են: Երկու ծայրերը առական մնացած կամարներ շինուած են մեծ սեպաքարերով, որոնք կմբեանէ կոփուած են (Պոպ.) եւ առաջին հայե-
ցանքով ալ երբ գտնադնուին այս կամարները՝ թանկանկերտ խորանարդանէ այն կամարակալէն՝ զոր Թուրքերը կանգնած են գետոյն մէջտեղը եւ որ փայտէ խեղճ կամբշայտակ մը կը բառնայ: Դան-
գետոյն երկու ամբիւրստներուն գեմ շինուած պա-
տերուն մնացորդներն՝ որոնք կանոնաւոր կարգա-
ծով են, կտրելարարներու թեւերը կամ՝ քա-
րովի մը կիսամասերը, հաւանորեն հռոմէական
շրջանն են. բայց նոյն իսկ հնագոյն մասերը շատ
անգամ վերանորոգուած են պատահած ամեն տե-
սակ առաջններով. կը նկատենք ի միջի այլոց
խոյտի մը մէկ բեկորը եւ արձանագրութեանց հա-
տակաւորները՝ որոնք Հելլոսիոսի—կոնստ. քա-
ղաքին տնուէր կը պարտնակեն: (Աթ. Թ. 313—
314. Հմմտ. վերը՝ Ա, § 28.)

Գետինի երեսի վրայ տեսանելի մնացած ա-
ւերակները առական բաւական կորեւոր էին Հա-
միլաքի օրով, որուն պարտական ենք այս տեղ-
ւոյն հին Կոնստանդին հետ նշանադրել. «Բովթար-
ներու եւ Ծովորի հաստակարարներն» զոր կը յիշէ,
անշուշտ առնուած տարուած են Թուրքի օրմա-
շէններէն: Մենք այս նուիրական բլրակին վրայ
գրանց հուշարեւ միայն մանր բեկորներ սպիտակ,
կարմիր կամ կամարներ ամբարներու՝ որոնք
քաղաքայականներէն կամ երկրանայի գրաւադներէն
մնացած են: Սակայն գետինի խորքերն՝ ուր պե-
տեմները շատ դժուար կ'ստի ըլլան, թաղուած կը
ծածկին ապահովագրած այն շրջերթանան տաճա-
րի ներքնակառոյց մասերը, որուն մասին գաղա-
փար մը կ'աղմկէ կոտ տան այժմ միայն քաղաքա-
բաշխական գրանները: Յաճախ յարակից մա-
սերն անշուշտ ամբողջ բլուրը կը ծածկէին. մեծ
քրմագետն եւ մեծ քրմահին նուիրական շրջա-
պատէն ներսն ունէին իրենց բնակարանները:
Քաղաքը կը տարածուէր բոլորակը՝ գետով եր-
կուրէր բաժնուած: Ուներ ուրիշ մեհնարներ ալ,
որոնց մին նուիրուած էր Ապոլլոնի: Իբր 400ին
Ք. Ք. տակաւին ամբողջայր մըն էր՝ այնչափ որ
կրնար բարբարոսաց ապաւանտներն դիմադրել է.

եւ բիւզանդական շրջանին մնաց իրերն եպիսկո-
պոսանիտ առնուաւ:

Ետեւի՝ ինչպէս Աբաստակոսյայ մէջ (տես
վերը՝ Բ, § 14)՝ նշնակէս հաս ալ մահմադական
գիւղ մը հաստատուած էր դիւրոհնայն նուիրեալ
հին հողաբլորին (tell) վրայ: Հողին երեսը տեսա-
նելի մնացած պատերը շինուած են փխրուն շա-
ղախի մը մէջ թաղուած խնայարի խաւարակար-
քով, եւ անշուշտ օսմանան ստիվաններու Ժա-
մանակէն են: Դշնակախի են ընդարձակ շինութեան
մը՝ կարաւանատան կամ բաղնիքի մը՝ աւերակները,
որոնք կանգուն կը մնան կամբինի դիմաքը (քարտ.
Թ. Թ.). այս աւերակներէն մնացած են տակա-
ւին բազմաթիւ կամարաւոր սրահներ, որոնք շի-
նուած են թանձրագոյն աճով ամեն տեսակ բե-
կորներէ: Մահմադական այն հաստատութեան
կարեւորութիւնը կ'ապացուցին իւր գերեզմանո-
ցին ընդարձակութեամբ, որ գալտին մէկ անկիւնը
կը գրաւէ գեղ ի հարաւ: Այսօր թուրք բնա-
կիներն ալ իրենց կարգին անհետացած են, ան-
տարակոյս անդէն հայանուելով, եւ հոյնաց
մնացած է ամայի: Միայն քանի մը թուրքմեններ
իրենց սեւ վանները կանգնած էին գետոյն եզերքը:

Բայց այս լքուած նախն տեղը կը զար-
թուցանէ այն Ժամանակին յիշատակ, երբ իւր
տուներուն մեծաշուք փառաւորութեամբն են իւր
բարուց մեղկութեամբ քրմական այս քաղաքը
կրնար համեմատուիլ փարթեմ՝ Կորնթոսի հետն:
Հովմին մէջ՝ որ գեղ ի վերակողմը կ'ընդար-
ձակուի, պարտար մարգագետիններ կը բու-
ծանեն բարգաւաճող հօտեր. բլուրներն՝ ուր
երբեմն այդեպաները անկուած էին, ծածկուած
են հարուտ արտորայիք եւ առեւգարներ ծա-
ւերով: Դոյն իսկ լեռնագագաթներն՝ որ այսօր
մերկ են, ծածկուած էին երբեմն թանձրախիտ
անտառներով: Երկրի զաշտակարար խիտ ու ան-
հարթ բան մը ըլնէր. այս պատապարտ Հովմին
լեռներուն մեղկին երեւելիները, գետոյն յամարար
մանուածապատները, մշտնադարձ շրմին քեցու-
թիւնը՝ գրգռանայ ու պղերգութեան գաղափարներ
կը զարթոնացանեն:

Աւերակներէն ելանք մերձաւորագոյն գիւղը՝
հիւսիս-արեւելակողմը Ժարակի մը մէջ բոյն գրած:
Հին բան մը ըլնէր՝ բայց ի իւր տնուանէ Գիւնեկ
(Gumenek)՝ որ Կոնստանտին անական տակնայն այլա-
մեւութիւնն է: Ասիկէ ինչպէր շրկեմ մը (Ինչդի)
գեղանակարարէն շինուած բարձունքի մը վրայ, եւ
որուն կարմիրան գիւնթը աշըլը կը գրաւէ (Պոպ.):
Գաւթին պատը կործանած է, գունդու կամար-

διά πόλεως μέσης Κοιάνων, «Հերիկ... հոսեալ ընդ մէջ
կիսոյ քաղաքին կոմանացոցն»:

1. Համբլուր: Ա, 349 Եւ: — Բորե (Boré) ալ Կո-
նստանդ մէջ տեսած է «կորնթեան աճով շատ փոքրեղջիղ
սիւներու քանի մը հաստակարարներն» (տես Corresp. et
Mém., I, 1840, p. 357).

2. Բաբլու—Ռայմախ: Դրամ Գորան Եւսոյ, Ա.
Զետ. Ժ. Բ., 4:

3. Սարգուն: Ժ. Բ., 8, § 9, էջ 575 C.

4. Ս. Բաւիլիսպին (տես վերը) Ալլաբարանութիւնը
կը նկարագրէ թէ Գոնատի օրակալաց կը զսէր Ապոլլոնի
Փնիլն մէջ (in templo Apollonis, տես Act. SS, p. 140):
— Կը պատմէ զարեւմտ թէ Սուրբ զիւստուեցաւ գետոյն
մօտ «արքայոց քաղաքին ի անդով որ կոչի Դիոսկորոց
(foras civitatem in loco qui dicitur Dioscorum).

5. Դրիգոր Նիւսայի, ճառ Սիգա. (Migne, PG,
XLVI, սին 424 C.) Հմմտ. Պապիպիոս մարք Ս. Թովհ.

Ոսի. գլ. II (Migne, PG, XLVII, 38)՝ Էջ տօմ τεχους
(արտադր. պարպին):

1. Lequien, Oriens christianus, p. 517.

2. Կերեւայ թէ այս գիւղը տակաւին գոյութիւն
ունէր Ժըլ քարուն վերքերը, թեպէտս եւ շատ փոքրացած.
Հմմտ. ինքնորեն Ռիտուերէ քով, Ալմ. Ժ. (Փոքր-Արա
Ա), էջ 113:

3. Սարգուն, Ժ. Բ., 8, § 38, էջ 559 C.

4. Bellum Alexandrinum, c. 35.

5. Կոնստանդին Հովմին անտարանը տես Անդրեանի
քով (անդ. քննարկը էջ 62):

ները պարապ օգին մէջ կը բուրդին այսօր. կրա-
քարային մեծ վիմաքարեր գետին թափված են,
բայց ասոնք մէկն ալ որեւէ արձանագրութիւն մը
չի կրեր:

Ասիէ երկու հարիւր քայլ անդին՝ գաշտին
մէջ կողքացած մեծաւոր կը կանգնի մեծ պալատ
մը, մէջը հին դարձանքի փարուած: Ասոր հետ
կապուած են քրիստոնէական աւանդութիւններ.
քարածայուն՝ որ կարծես հրաշագործ գործութեամբ
մը գետին մէջ վարսուած է, հոս փխխիստեալ
ըլլայ Ս. Գրիգորի Աթանաշեալգործի ձեռքը, եւ
յետոյ առանձնարան եղած ըլլայ Ս. Յովհաննու
Ոսկերեանի: Իւր նորանշան տեսքը, իւր վիմա-
փոր դամբանները եւ իր կրած տապանագիրը
աղագս եւ մեկն այս պատմական նստին անցող
եւրոպացի ուղեւորներուն վրայ. եւ եւ Սեդեքուդի
շատ ճշգրիտ նկարագրութեան վրայ (տես վերը՝
Ա, § 28) կրնամ աւելցնել միայն լուսավորա-
գրութիւն մը (տես Պոպ. ընտրիկ՝ էջ 254):

§ 21. Կոմանայի նիկսար (քարտէս ԺԺ).
— Անանայի եւ Ուղեգործի մեջ չէ յիշուած
կոմանայի նիկսար տանող ճամբան. սակայն ճամ-
բուս ընթացքին վրայ գտնուած շուք մշնաքա-
րները (Թ. 463—66) կը ցոյցեն թէ այս ուղին՝
որ Գ եւ Դ դարերուն մէջ շատ անգամ նորա-
գուած է, հետեւեալ մէջ ալ զանեւ նշոյնափ
բազմակի էր՝ որչափ է այսօր: Իւր ուղեգիծն ան-
հրաժեշտօրէն որոշուած էր երկուս լեռնաշղթան
կերպաձեւութենէ: Նստի կը կորէ կոմանայի
գաշտը, աւր Հերիկ կը տարածուի քայնորէն իւր
բիւր խորունկ անկողնոյն մէջ, սահելով կողիներուն
միջեւ՝ զորոնք կամայ կամայ կը տեղափոխուին: Բիւր
միւսքը խճուղին թողլով՝ յօտի շուրջ մը բռնե-
ցինք եւ գետը ի վեր ելանք կապանի մը միջեւ,
ուր գետն քարածայուններուն մէջ իրեն իջող ձե-
պանցոյց մը բացած է. եւ յետոյ մասնք տակաւ-
ուաւ կը երկրորդ գաշտ մը: Զան թողլով՝ Պիլի-
վանը (տես վերը՝ Ա, § 27) անցանք գիւրդեղու
Օ՝-ու գիւղը (13), ժամ կոմանայի: Այս գիւղին
գիրքը զմիջին է՝ բարձունքի մը վրայ, որ կը յա-
ռանաւայ եշել-Իրմակի եւ ուրիշ մեծ գետանի
մը միջեւ՝ որ կու գայ եւ վարի կողմը կը խառնուի
առաջնոյն հետ: Դեպք ի հարաւ կը կիշեն կանա-
քագիւղ խորաշուրի մը վրայ, զոր լեռներու շրջա-
նակ մը կը շրջապատեն, եւ ուր ծառերու պարտի-
ներ ցրիւ ցածուած են (Պոպ.). Գիրքը նպատաւ
է՝ կամ մանաւանդ էր՝ նստեալ տակերան տեսա-
կիտով, ցորձող այս կողմերէն կանցնէին կա-
րուանները: Օմայա նստած է ռ-դիներու երկ-
տեղեման կէտին վրայ, որոնք կամային կը տանէին
մէկ կողմանէ զեպ ի նիկսար ու ծովեղջեր, միւս
կողմանէ՝ զեպ ի Հայաստան Հերիկի չեւանհայտին
վրային: Տախտակին (Tabula)՝ կամանա-Նիկսարիս
հին ճամբան պէտք է որ այս հայտնին անցած

ըլլայ, եւ տարակոյս չկայ թէ Օմայայի տեղը կը
բռնէր համակարգի զիւղ մը: Գիւղացիք հոս ցու-
ցուցին զեղջերկագործ յոնիական խոյակ մը եւ
շորեղջերկի կիկանոյ քարեր, որոնք մեծապաշար
չինուածքն մնն են: Ապահովուցին թէ այս տեղն
իսկ գտնուած են տանը: Այստեղ մեր օրինական
արձանագրութիւնները (Թ. 327—28) կը ցոյց-
են թէ ընկալովորը կը տեսէր տակաւին քրիս-
տոնէական շրջանին ալ:

Գիւղին հին տանին անմանօթ է: Պեւտին-
գերեան Յախապը Ջելայէ Նեոկեսարիա տանող
ճամբուն վրայ՝ վերջինէն 16 մղոն հեռու կը դնէ
Սերմիս- կայան: Արդ այս ուղեգիծը պէտք էր
որ անհրաժեշտ առիթ անցներ, եւ իմ շափանցս
համեմատ Օմայայի նիկսար 24 քրիմեարեն աւելի
չկայ. այս թիւը կը համաձայնի Յախապին տուած
թուին հետ: Բաւանականն ալ իւր ապագաւոր-
թեամբ կը հաստատէ այս նշոյնացումը: Նեոկեսա-
րիա, Սերմիս (Bermis)՝ Կոմանա-Կոմանա (Con-
sana Condica = Պեւտիս-Կոմանա Comana
Pontica). եւ Բիւր միւսին վերը՝ Նեոկեսա-
րիա (Seramissa). Սերմիս-Սերմիս (Stabulum
= Սերմասագործիս): Միւսնոյն անունն երկու
ձեւեր են Bermisա եւ Seramissa: Այն աշխար-
հագիրն՝ որ քարտէս մը ի օրինակէր, նշանակած է
‘կայաններն’, երկու ճամբաններուն, որոնց մին
Նեոկեսարիայէ զեպ ի Յախապ, միւսը՝ Նեոկե-
սարիայէ զեպ ի Կապադովկիա կ’երթար, եւ
որոնք պէտք է որ իրարու նշանացած ըլլային գտնէ
միջեւ Seramissa (Օմայա), որ այսպիսով երկու
անգամ կ’ընկալուած է:

Օմայային անդին ճամբան կը թողու. Հերիկի
հովտը՝ որ զեպ ի արեւելք կը թերի, եւ կ’ընէ
մեծ գետանի մ’ափն ի վեր, որ Գլիլիս- (Gylis-)
կը կոչուի եւ Եղայալիկ-Տաղի անտառապատ բար-
ձունքներէն կ’իջնայ: Ան ալ կը թողու ճամբան
այն կէտէն, ուր զեպ ի Հերիկ տանող ճամբայ մը
զեպ ի արեւմուտք կը գտնուի, եւ առանց շատ
զառիվեր վերելք մը կը հասնի գաղաթմաղիք՝
որ Հերիկի աւազանը կը բաժնէ Գայլ-գետի առա-

1 Տափերիկի օրով այս էր զեպ ի Պարսկաստան
գաղջ կարաւորներուն սովորական ճամբան (Ուղեգործ-
թիւք, Ա, էջ 14, առ. 1679): Արեւի Հերիկի երկայնա-
թեամբ կատարած հնազառութիւններն անշուշտ ար-
գիւնաշատ պիտի ըլլան: — Համակարգ ճամբան ուղղու-
թեան մասին տես վերը՝ § 24:

2 Էջ 97, 14, հրա. Pinder-Parthey.

3 Անգլերէն վերը, Ա, § 15: — Մեր աշխատակցին
առաջարկութեւն՝ Ստարալու մը նոյն գիւղ Սերմասագու-
այ հետ՝ ասոյց կ’երեւայ: արդ եթէ՝ թուլեւ եւ կը կու-
նեն, Սերմիսն կը գտնուէր արդի Օմայայի տեղը, այն
տանի տօն տարբեր էր այն Սերմիս (Sermaia) անգլի-
քը Պեւտիսի հետ Յախապը Յախապ-Կոմանայէ գտնի
կայ կը գտնէ: Պր. Անգլերը ալ անգաղաքով ընկալութենէ
մ’եղան այս կարծեաց համաձայն եղած են: — Պաղարմու Ե,
6, § 8 Օմայայի լայնութեան տարիանին վրայ՝ կոմանայի
հիւսիսակողմը կը ձեւանէ Տերմոստա տեղը: բայց իւր նշա-
նակն երկայնութեան աստիճանը (64° 20) շատ աւելի
զեպ ի արեւմուտք պիտի փոխադրէր նոյն տեղը: Կ’ընթեր-
սու զապահովակն ուղեղ չէ. (Հիմա. Müllerի ծանօթութիւնն
այս անուն աստիճան):

1 Շատ անգամ նկարագրուած է նոր ուղեւորներէն.
Հափապը, Ա, 348 եւն. Պան-Լենեկ, Ա, 324 եւն.:
Munro, Roads, 732 ff. եւ վերը՝ Անգլերը, Ա, § 28: —
Մենք միայն մտադիր եղած ենք այստեղէն ուրիշ պիւղծ-
տարբեր անոնցմ, որոնցմ անցած են Պր. Անգլերը:

դանէն: Բարձրաշար կը ցուցնէր 922 մետր: Այս բարձունքները կը ծածկեն կաղնիներու եւ ընկուզնիներու գեղեցիկ անտառներ եւ կը շըշապտտեն Օկտայ (Октап) հարուստ գիւղը: Բիշ միւրքը կը մտնենք մանուածապատ կայանի մը: Գարը դառնաւ զառիթափ կը դառնայ. մէկ ժամու մէջ գրեթէ 600 մետր կ'իջնանք: Հեղինքներն՝ որեւէ մընէ մ'առանձն խմորէն ծածկած էին տղամի ու մանրախնով: Բայց սիրով կ'ընդհատէ մարդ իւր շուն այս գեղանկարական կրճէ մէջ, զոր դաւաճող ու թարմ անբաւ կամար մը կը պատէ բարձրաբերձ քարաժայռերուն մէջ, ուսկից վճիռ ջրերն ամէն կողմ ջրվէժներով կը թափին:

Գիւնիւն գիւղին քով, ուր մտերու մզնուարք մը գտնուեցաւ (թ. 466), կրճէնքը կը լայնանայ, եւ երթալով կը պարզուի Կէլիկի-Խրմանի ընդարձակ դաշտը՝ հին Փաւսէթ, զոր Ստարուն իւր Պանտոսի ամենահարուստ գաւառը կը հաշակէ: Աւելի անդին կանգնած են ծովեզերեայ շղթային բարձր լեռները, որոնք հիւսիսային հովիտու գէմ հողմարդեւ պատապարսն կ'ըլլան գաւառին, եւ մայրիկ կէսին — մէրջ հոս էինք 18ին, — օդն արդէն տաք էր: Թանձրախիտ որդաւտաններ (բրինձի դաշտեր), եւ լաւուրի (եղիցադոցորենի) տեղաբնակները կ'անցնէր զանազան հողերուն վայր՝ զորոնք գետը կ'ոռոգէ: Զիթենիներ, թթենիներ եւ թիզենիներ կը յաղմուկն ըլլանքուն վայր: Կէլիկի-Խրման իր սկիսաւան ջրեր կը տարածէ ընդարձակ գետանկողնայ մը մէջ, ուր Քնյուսն ջրաւայրուքը տղանու կղզիներուն միջեւ կը ձորաւան: Փայտէ երկայնաձիգ կամրջանակ մը, որ յեցած է որմնաշէն խորանարդ կամարակաշէնքով վայր, մէկ ասիւն միւսը կ'անցնէ՝ ոչ առանց ծածածուս կարճուածքներու (Պոլի): Միեւ ըսին թէ այս խորանի շինուածք լանի մը տարեկ վեր փոխանակած է հին կամրջին, որուն կամարներն առած տարած էր առաջիկ գետանկողնայ մը: Կէլիկի շատ անհաստատ հոսանք մ'ունի, եւ այսօր ալ յանկարծակի մոլեգին կատաղութիւններ կ'ունենայ, որոնք՝ ինչպէս հնութեան մէջ կ'ըսէին, արժանի բրած են զինքն իւր Գոյլ (Ափոս) անուանել: Օր մը՝ երբ պատահելով իւր թմբեքը՝ կ'աներէր դաշտերը՝ տանելով հունիքն, անասուններն ու մարդիկ, Ս. Գրիգոր Սքանչեղաործ իւր գաւառները վարսելով տղին մէջ՝ սահման մը դրաւ անոր ապականութեանց: Գետը նաեւ մեր օրերն անձամտօր

1 Ստարուն, ԺԲ, 3, § 80: Ի Եզերն, վերջ Ս, § 254

2 Գիւնդին անունն է Կասական հայերէնին մէջ Գոյլ, որ նշանակէ է Ափոսէ հետ եւ միւսնայն արմատէն ալ է (սեւ Hübnermann, Armenische Etymologie, p. 431): Յունական Կէլիկ կամ Կէլիկ (Kelikid) անունը հասնորէն առաւ առաջ թիւն մըն է հայերէն Գոյլ-փից յորմը-լանքին: Հմտ. Թիւստի, Ելեւ. ԺԲ, էջ 481:

3 Հմտ. Գրիգոր Նիւսարի, վերջ Ս. Գրիգորի Սքանչեղաործի (Migne, PG, XLVI, p. 980 B—981 C): Գամբոյն Ս. Հոր նկարագրութիւնն այսօր ալ հնամայնորէն կը յարմարի գետին. կը գրէ՝ Κοίλος δὲ πανταχοῦ τὰς ὕψους τῶν κρημνῶν ἐπορεῖται πάλυ μύλλον ταῖς χεμαρίαις χαράδραις ἐποταχύνεται πάσας εἰς ἐαυτὸν τὰς

է այսպիսի յորդանց ողողմանց, եւ բնակիչները թէ իւր այս հարուածներէն, եւ թէ նաեւ տեւեղին հարուածներէն ազատելու համար՝ հաստատուած են բարձանց վայր: Նիկոսար ալ կէս ժամ հեռու է գետափէն՝ Պարսարի բարձր լեռնաւշղթային վերին գագաթին վայր:

{Հորան—Կիւն}

Հ. Յ. Յ.

Ս Ա Յ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԲՈՒՐՈՒՆԵՆԵՆԵՆ ԵՐ ԳԻՏՈՂԱԹԻՆԵՆԵՐ

Տաղ:

111. Դասական լեզուի խորթ այս բառը սկզբած մտած է Սիւրաքի մէջ. «Երգովը շրթանց եւ ուրիշ՝ այսպէս աստուծոյ գոհացողութեամբ», ԼԹ. 20 (էջ 139), զոր ջնջելու է յոյն բնագրի համաձայն կարգալով՝ «*πομπή*» = *ἐν χιτώναις*. Այս գրքը մէջ տառերու ներմուծմամբ նշնակէ անկմամբ շատ անգամ խանդարուած են իմաստներ, որոնք ուղղութեան կը կարօտէր տակաւին հոս կը մատնանշենք հետեւեալները. «զմշակութիւն որ բարձրելոյն հաստեցաւ», Ը 16 (էջ 33) ուղիղ՝ «*ի բարձրելոյն*» աւ Սնո, «Կեցեալ լեցի նա», ԺԵ, 4 (էջ 59) ուղղէ՝ «*ի նա* = *ἐπ' αὐτῆς*», «զբան ծորա խորեացեն ի սրբի», ԽԵ, 20 (էջ 79) կարգով՝ «*խորեացեն*» = *διανοηθῆσεται*, «եւ պանդխտեցին եւ ոչ շրջեցին», ԼԸ, 37 (էջ 136) պիտի աւելցուի՝ «*եւ ոչ պանդխտեցին*», *καὶ οὐ παροικήσουσιν*.

Եւ չ'ոն օրոն συρροῖς ἐκλαμβάνων, եւն: [Հայ բնագրին մէջ ամբողջն այսպէս նկարագրուած է՝ Պարք եւ վիճ, ԱՆԵՆԱ. 1874, Վ, էջ 328—24՝ «Գետ ուն հոսի ի գաւառէ Հայոց լեռնաց, ընդ ձորս հոսելով յորձանք ահաւոր համար, Գոյլ անուանի ի բնակեաց տեղահին, ընդ որ անցանէր՝ մերձակայիցն բազում առներ վանգու, աննայր եւ ագարակս եւ անդ առ արտավարսն եւ մարգան (ուղղ. ագարակս եւ անգարս եւ արտավարս եւն, ան էջ 323), վանդոն ոչ անկու էր. . . եւ զգաւալանք ի խոնարհ ցեցեաց յեղբ գետին, ուր յարձակուին հասանացն առնէին զլեռան: Եւ անպէն վազգալակի արմատացեալ լինէր գաւառն, եւ անցեալ ծառ եղեւ, եւ ի հոսանացն օտէ, մանն հաստեցեալ. զի յորձում յանդերաց եւ յուշից բազմանոն իւրը, եւ յորդեալ ահաւոր հեղմանք հոսէ, ընդ արմաւ ծառայն ոչ ինչէ անցանէլ. եւ անուն ծառայն է մինչեւ ցայժմ Գաւառն Գրիգորի եւն: Հայն անպարտն: Բնագրէն ալ տարբերութիւններ ունի եւ համառու է: Գայմաւարի մէջ եղած վարքը բոլորովն համառու տուած է:]